

Правци сутрашњице, 1934.

Садржај

Предговор

Увод

Координација у природи

Етички проблем

Економски проблем

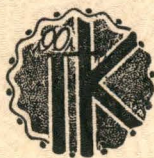
Политички проблем

17.32.330

МИЛОСАВ ВАСИЉЕВИЋ

ПРАВЦИ СУТРАШЊИЦЕ

У
Е Т И Ц И
ПОЛИТИЧКОЈ ЕКОНОМИЈИ
ПОЛИТИЦИ

Б Е О Г Р А Д
ИЗДАВАЧКО И КЊИЖАРСКО ПРЕДУЗЕЋЕ ГЕЦА КОН А. Д.
12, Кнез Михаилова ул. 12.
1934

17:330:32

МИЛОСАВ ВАСИЉЕВИЋ

SAVEZNO IZVRŠNO VEĆE
CENTAR ZA INFORMACIONU I
DOKUMENTACIONU DELATNOST
Inv. br. <u>619</u>
SIGN. _____

ПРАВЦИ СУТРАШЊИЦЕ

У

Е Т И Ц И

ПОЛИТИЧКОЈ ЕКОНОМИЈИ

ПОЛИТИЦИ

Б Е О Г Р А Д

ИЗДАВАЧКО И КЊИЖАРСКО ПРЕДУЗЕЋЕ ГЕЦА КОН А. Д.

12, Кнез Михаилова ул. 12.

1934

СТОГ ПИСЦА:

Теорија најмањих квадрата,

Београд 1927, издање пишчево. Цена 1. — дин.

Управљање предузећем,

Београд 1933, Издавачка књижарница „Политика“ Београд

Цена 40— дин

8355

САДРЖАЈ

Предговор	5
Увод	7
Координација у природи	17
Етички проблем	31
Економски проблем	63
Политички проблем	121

8355

ПРЕДГОВОР

Књизи, коју предајем читаоцима, није намењено да улази у подробна објашњења појединих етичких, економских и политичких појава, пошто ће оваква објашњења читалац наћи у сваком уџбенику. Њен је циљ да с једне стране покаже тесну везу која постоји између друштвених и природних појава, а с друге стране, да све друштвене појаве прикупи у једну органску целину. Према томе главни циљ који се желео постићи излагањима која наилазе није објашњење појединих друштвених и природних појава, већ веза међу појавама.

У средишту ових излагања налази се за ширу публику један тако рећи савим нов појам, појам координације у природи. Позајмљен из научне организације рада, једне науке тако рећи јуче рођене, појам координације уноси толико јасности у најважније проблеме који се у оквиру људских заједница сусрећу, да се ја нисам устручавао да га усвојим као основу целокупнога свога објашњења везе између најважнијих појава етике, политичке економије и политике. Ово сам учинио у толико пре што и напредак научне организације, која је несумњиво највећи научни покрет нашег времена, води неминовно истим путем. Дубоко сам уверен да ће схватања, до којих сам на тај начин дошао, претстављати једну од основа развоја најважнијих друштвених наука сутрашњице.

Објашњење друштвених појава помоћу равнотеже и статике недовољно је. Не може се *живош*, где суштину сачињава динамика и промена, објашњавати истраживањем равнотеже и статике. А чим имамо посла са динамиком, ту је и координација као нужна последица кретања у простору у којем важе извесни закони.

Ако проучавањем данашњице треба да добијемо елетенте за предвиђање будућих појава, онда је неопходно, у појавама које нас окружују, пре свега запазити један *ред* и један *смисао*. Овај ред и овај смисао наћи ће читалац код свих етичких, економских и политичких појава, које буду поменуте у овој књизи.

У тежњи да се што мање задржавам на поједино-стима и да што боље истакнем целину и смисао којим целина греди, ја сам се такође трудио да у својим излагањима будем што краћи. Ово зато што сматрам да ће многе појединости бити већ и саме јасне из објашњења главних проблема, а с друге стране, ако су овде додирнуте истине заиста истине, онда им дугачко доказивање није ни потребно.

Фебруар 1934
Београд.

Милосав Васиљевић

У В О Д

I.

Оно што називамо *живош* у природи јесте у ствари низ *промена* или *природних појава*. Једна пак природна појава, сведена на свој најпростији облик, није ништа друго него смена два стања у природи. Једно стање ишчезава да би уступило место другоме, новоме стању.

Ако посматрамо ма коју природну појаву запазићемо да је свака промена, која се над елементима у природи дешава, увек последица извесног прегруписавања међу самим елементима. Ово прегруписавање бива на тај начин што се или извесни елементи скупљају заједно или се из раније заједнице издвајају. Тако на пример, хемиска реакција наступа тек пошто се извесни елементи нађу заједно и то под тачно одређеним условима. Реакција не наступа докле год се сви потребни услови не испуне, али наступа неминовно чим су сви услови испуњени. Слично је и са осталим природним појавама.

Да су промене у природи последице сједињавања или разједињавања елемената доказ је и то што се конзервирање или чување једног елемента од промене једино може постићи тако, ако се овај елеменат буде сачувао од додира са другим елементима, и то нарочито онима који на њему изазивају промене. А ове промене у ствари нису ништа друго него или губљење старих

или добијање нових састојака. Све док се ово не деси, неће бити ни промене над елементом који посматрамо.

Природа у којој живимо тако је саздана да промена над елементима наступа *аутоматски* чим се извесни елементи стекну заједно под одређеним условима. Ставите цинк у сумпорну киселину, аутоматски ће наступити реакција из које ће произаћи сулфат цинка и водоник. Ова реакција ће трајати све док буде трајао додир између киселине и цинка. Прекине ли се овај додир, ускратиће се тиме и хемијска реакција која је додиром била започета.

Из овога излази да се у дешавању ма какве промене у природи могу јасно разликовати две групе чињеница:

- а) Стицање елемената под одређеним условима;
- б) Аутоматска промена над елементима која наступа чим су одређени услови њиховог стицања испуњени.

У нашем даљем излагању ми ћемо само стицање елемената под извесним одређеним условима звати *координацијом* ових елемената, док ћемо аутоматску промену која над елементима наступа чим су услови координације испуњени звати *природним законом*. Према томе може се рећи да је *постојање* ма какве *промене над елементима у природи последица* двају *фактора*: *координације елемената и дејства природних закона*. Координација елемената и дејство природних закона јесу дакле услови дешавања промена у природи па дакле и услови одржања самога живота.

Да постојање промена у природи није условљено једино дејством природних закона доказ је то што дејство природног закона *не насћуи*а ако услови координације елемената нису испуњени. Остварењем различитих координационих услова може се изазвати и дејство

различитих природних закона. А да постојање промена у природи није условљено ни једино координацијом елемената јасно је само по себи пошто без дејства природних закона нема ни промене над елементима у природи. У ствари дејство природних закона сачињава суштину сваке промене.

Како дејство природних закона наступа увек чим су сви одређени услови координације испуњени, то само од координације елемената зависи који ће природни закон да дејствује у даном случају. Ако суд са водом ставимо на ватру, наступиће процес загревања воде. Ако исти суд ставимо на лед, наступиће расхлађивање водене масе. Оба процеса дешавају се по природним законима који су нам из физике познати, али да ли ће се вода загревати или расхлађивати, зависиће само од координације елемената у простору; ватре, леда и воде.

Елементи у природи стално су у покрету услед чега наступају непрестано и разноврсни случајеви њихове координације, а за овим и стално дејство природних закона. И ако је ова координација у природи општа и веома разноврсна, није тешко целокупну координаторску активност у природи поделити у ове три групе:

1. Сама *природа* непрекидно саставља и раставља елементе вршећи на тај начин стално извесну координацију у васиони. Довољно је погледати на пример живот једне биљке и елементе који су за овај живот потребни па видети да природа непрекидно врши координацију потребних елемената и одржава биљку у животу старајући се шта више и за биљкин подмладак. Највећи део природних појава одиграва се у васиони баш услед координације коју сама природа извршује при чему се запажа велика правилност и истрајност.

2. Поред природне координације која се понавља у извесном утврђеноме реду, није тешко запазити и постојање координације *случаја*. Многи елементи у природи стичу се заједно на начин где се не може да утврди никакав ред у понављању комбинација тако да при понављању исте операције не наступају и исти резултати координације. Коцка, која пада на равну површину, може заузети један од шест разних могућих положаја и при сваком понављању операције сваки од ових шест положаја подједнако је вероватан. И координација случајем има своју улогу у природи, јер природни закони дејствују сваки пут кад су потребни услови координације остварени, без обзира да ли су ови услови остварени случајем или на неки други начин.

3. Најзад, пошто је у стању да покреће тела у простору, *човек* такође врши свој утицај у координацији елемената у природи. Располажући свешћу, човек је у стању да се упозна са условима координације неопходним да би један природни закон ступио у дејство, па испуњујући ове услове, изазива и дејство самог природног закона. На тај начин човек постаје такође извор једног дела координације у природи. Човекова координација била би трећа група координаторске активности у природи.

Овде је потребно нарочито истаћи да је целокупна човекова активност у природи искључиво сведена само на координацију. Човек својим радом не може да изврши промену над елементима у природи, али може елементе да координира тако да природа сама, дејством својих закона, изврши промену коју је човек замислио, Тако на пример у земљорадњи, која је од увек сматрана типичним произвођачким занимањем људским, човек у

ствари ништа не производи, већ само саставља елементе потребне да се изврше природни процеси клијања, рашћења и т. д. биљке коју желимо да имамо. Слично је и код других занимања човекових па зато ми овде и велимо да *целокупна људска активност у природи има искључиво координаторски карактер*.

II.

Природни закони и координација која се у природи врши без човековог утицаја предмет су проучавања *природних наука*. Међу овим наукама нерочито се истиче група математичких наука као да данас најлогичније повезан низ истина до којих је дошло човечанство.

Сасвим другојачије стоји ствар са *друштвеним наукама*, т. ј. оним наукама које се баве проучавањем људских радњи. У погледу логичне везе између својих појединих појава, друштвене науке далеко заостају иза природних наука и дух, који је навикнут на логику природних наука, осећа се незадовољан штурим и често контрадикторним претпоставкама о објашњењу догађаја из друштвених наука.

Међутим природни закони задржавају своју тачност и у друштвеним наукама исто онако као што је то случај у природним наукама. Страно тело у мозгу исто је толико смртоносно у историји колико и у биологији. Хемиска реакција остаје непромењена и у политичкој економији.

Ова заосталост друштвених наука обично се тумачи великом сложености догађаја које оне испитују а што код природних наука није случај. Једна природна појава, посматрана сама за себе, последица је малог броја узрока које је могуће утврдити. Друштвене пак појаве обично су последице великог броја врло разноврсних узрока које

обично није ни могуће све изнаћи. Отуда *предвиђање* у друштвеним наукама нема ни из близа ону сигурност коју нам дају природне науке. Подвлачи се и разлика у методама проучавања појава која постоји између ове две научне групе.

Ако се пак цело ово питање посматра са гледишта јасне подвојености коју смо напред констатовали између природних закона и координације елемената у природи, намећу нам се ове дефиниције:

1. Природне науке имају за предмет проучавања природне законе и координацију која се у природи врши без утицаја људске свести.

2. Друштвене науке имају за предмет проучавања координацију елемената која се у природи врши утицајем људске свести и последице ове координације.

Сами природни закони према томе не би били предмет проучавања друштвених наука, али је познавање ових закона неопходно за разумевање појава и у друштвеним наукама. Ово зато јер се друштвени догађаји одигравају у границама природних закона подлежући њиховоме дејству и служећи се њима.

Из предњих дефиниција излази и ова разлика у *методама* истраживања истине код двеју великих научних група:

Код оних наука, које се искључиво баве проучавањем природних закона, битни је предмет проучавања *каузалистички* који постоји у природи између две појаве т. ј. између узрока и његове последице. Методе којима се служе т. зв. егзактне науке изврсно одговарају овоме циљу.

Код оних пак наука, које се баве координацијом елемената у природи, а то су поред друштвених још и неке природне науке као геологија и биологија, битни предмет проучавања је сама координација и њене после-

дише. Овде се више не ради о тачно одређеном каузалитету између узрока и његове последице него о објашњењу остварења једне *комбинације* код великог броја *различитих* могућих комбинација са истим елементима. Уместо *извесности* код природних закона, имамо *вероватноћу* код догађаја. Зато и методе за истраживање истине код природних закона нису довољне за истраживање истине код друштвених појава.

Самим питањем координације елемената у природи можемо рећи да се наука мало бавила. У математици би у ову област дошли комбинаторика и рачун вероватноће којима су се озбиљно почели бавити тек научници XVI и XVII века као Хиеронимо Кардано (1501-1576), Блез Паскал (1623-1662), Вилхелм Лајбниц (1646-1716), Јакоб Бернуљи (1654-1705), и т. д. Али радови ових научника и њихових многобројних следбеника у математици у главном се односе на оно што смо ми напред назвали координацијом случаја.

Питањем координације елемената који се појављују у људским радњама почиње да се озбиљно бави тек *научна организација рада*. Резултати добивени на овоме пољу тако су интересантни да дају потстрека за стварање читавог једног система за боље разумевање друштвених догађаја у опште. Ми ћемо, на странама које следују, покушати да систематски изложимо круг идеја и закључке који нам се отуд намећу у областима најважнијих друштвених наука: *етишке, политичке економије и политике*.

Пре тога, а да би нам цело излагање било јасније, у засебном одељку прећи ћемо материјал који се односи на саму координације у природи без обзира који се елементи кординирају и који природни закони треба да дејствују иза извршене кординације.

КООРДИНАЦИЈА У ПРИРОДИ

Пушени сушаришнице, 2

III.

Ми смо координацију дефинисали као *сйицање елемената под одређеним условима*. Овако дефинисана, сама координација показује извесне карактеристике које ћемо овде да размотримо.

Пре свега, координације не може бити без *крейтања* елемената у природи. Да би се елементи саставили под одређеним условима, потребно је да напусте свој ранији положај у простору а ово напуштање не може да се изврши без кретања.

Како је координационим условима одређен и нови положај који треба елеменат да заузме међу осталим елементима који се координирају, то значи да је *смисао* кретања код сваке координације *одређен*.

Тако на пример да би се изазвала хемиска реакција сумпорне киселине на цинк, потребно је ова два тела покретати једно према другоме тако да се они међусобно додирну. Смисао кретања оба тела дакле одређен је координационим условом који се има да оствари, у овом случају додиром двају тела.

Напомињемо да овај смисао није одређен апсолутно у односу на простор већ *релативно* у односу на елементе који се координирају.

Последица ове зависности положаја једног елемента од положаја осталих елемената у координацији јесте *оријентација крейтања* елемената при сваком коорди-

наторском раду. Кретање елемената који се координирају у циљу постизања одређених услова није произвољно већ је *управљено* једноме циљу.

Оријентација у кретању међутим није ништа друго него *ограничење слободе* у кретању елемената. Заиста, немогуће је остварити одређене услове координације ако елементи задржавају и даље своју независност кретања. Ограничење слободе кретања и управљање овог кретања једноме циљу јесте *услов* сваке координације у природи. Кретање елемената мора да се *пошћини* условима координације, иначе нема координације.

Оно што називамо *ред* у кретању једне групе елемената, у ствари није ништа друго него потчињавање појединачних кретања заједничким условима координације. Произвољна кретања елемената без међусобне потчињености јесу *неред*. Координација код елемената у покрету — а у природи све је у покрету — то је у ствари постизање извесног реда међу елементима у природи.

Услови координације које треба остварити да би наступило дејство једног природног закона могу бити веома различити и многобројни, али су они увек одређени и међусобио тако повезани да претстављају *један систем*. Веза између појединих услова и целог система је тако снажна да неостварење само једног услова повлачи за собом и неефикасност свих осталих већ остварених услова, јер дејство природних закона *не насћуи*. Тек кад се и последњи услов координације изврши, наступиће жељено дејство природног закона.

Ако за подизање неког терета треба употребити силу од шездесет килограма, довољно је да један грам недостаје па да свих педесет девет килограма и девет стотина деведесет и девет грама не могу да ураде ништа. Додавањем само једнога грама цео систем сила постаје

ефикасан и терет ће бити подигнут. Ово зато јер је издизање терета у питању условљено једним системом координационих услова међу којима је и тај да сила којом се делује треба да има шездесет килограма.

Али, ако се без свих шездесет килограма не постиже ништа, ни силом већом од шездесет килограма не постиже се ништа више него што се постигло са силом од шездесет килограма. У целој овој радњи дакле *ефикасно је било само тачно испуњење услова координације* и ништа више. Свако отступање од одређених услова води неефикасности извесних елемената. Ово је један од основних координационих закона у природи који ћемо ми у даљем излагању називати *законом ефикасности* координационих услова, а који се закон може исказати овако:

У свакој координацији ефикасно је само тачно испуњење координационих услова; ошћуиње од ових услова има за последицу увек и извесну неефикасност саме координације.

Ова истина је општа и она је исто тако тачна у друштвеним као и у природним наукама. Ако је за издизање неког терета потребно *једновременно* дејство *двадесет* људских снага, деветнаест људи ће само узалуд да се муче, док ни тридесет људи неће ништа учинити ако не дејствују *једновременно*. Употреба *двадесет* људских снага и *једновременост* њиховог дејства јесу координациони услови за издизање терета о [коме је реч. Без тачног испуњења оба ова услова нема успеха.

Закон о ефикасности координационих услова јесте узрок целокупној тежњи човековој за рационалним пословањем па према томе и научној активности човечанства. Услед тога што жењено дејство природних закона не наступа после сваког човековог рада него

тек после испуњења тачно одређених услова координације међу елементима у природи, човек је био принуђен да ове услове истражује, да их *ућозна* и да према њима *ћодешава* свој рад. Упознавање са условима координације у природи човеку је било неопходно да би у опште био у стању да из своје активности добије као последицу дејство природних закона које му је потребно.

IV.

Систем координационих услова, који је потребно остварити да би наступило дејство једног природног закона, у нашем даљем излагању зваћемо *циљем* координације. Према закону о ефикасности координационих услова један циљ координације само је онда постигнут ако су извршени и сви услови из којих се циљ састоји.

Потчињавање једноме *јединоме* циљу свих елемената потребних за наступање дејства једног природног закона, услов је успеха сваке координације. Потчињавање истих елемената разним међу собом независним циљевима има за последицу подвајање елемената што значи онемогућавање извршења свих координационих услова у једноме циљу па и непостизање самога циља.

Да се при координацији елемената успех може постићи само под условом потчињавања свих кретања елемената једном *јединоме* циљу, други је основни закон сваке координације који ћемо у нашем даљем излагању звати *законом јединствa циља*. Овај закон се може исказати на следећи начин:

Потчињавање само једноме циљу свих елемената које ћреба координираћи, услов је остварења сваке координације.

Овај закон је у ствари последица закона о ефикасности координационих услова. Чим један од потребних елемената, ради остварења неког другог циља, не

учествује у остварењу првога система координационих услова, цео први циљ је промашен јер сви неопходни услови координације нису испуњени. Обе координације су неефикасне јер су непотпуне, пошто један исти елеменат не може у истом тренутку да испуњава два задатка који међу собом немају никакве везе. Потчињавање свих потребних елемената једном јединоме циљу, услов је дакле и успеха саме координације.

Ни ред међу елементима који су у покрету није могуће постићи ако се сви елементи не потчине јединоме заједничком циљу. Већ потчињавање истих елемената двема независним групама координационих услова доводи до нереда међу елементима, пошто исти елеменат не може да следи истовремено две различите оријентације. Сем тога између две међусобно некоординиране групе координационих услова може да постоји и *инкомпатибилитет* т.ј. искључење могућности извршења једних услова ако су други услови већ извршени. На пример, ако је услов координације заузимање једнога положаја у простору у једном систему, и заузимање истог положаја од стране другог тела у другом систему, јасно је да оба ова услова не могу истовремено бити остварена услед природног закона о непробојности материје. У осталом и кад између двају циљева не постоји инкомпатибилитет, потчињавање истих елемената двема независним групама координационих услова доводи до стварања две независне и међу собом некоординиране групе елемената и то је већ неред, пошто се инкомпатибилитет једино може искључити међусобном координацијом двеју група. У колико је број независних циљева које треба постићи са истим елементима већи, у толико је и неред међу елементима већи да достигне своју крајњу границу нереда у случају то-

лико много независних циљева да сваки произвољан положај елемента у простору већ одговара и извршењу некога циља. Овај крајњи случај нереда међу елементима, који одговара и отсуству сваке координације међу њима, зваћемо *крајњи неред* или *хаос*.

Уклањање инкомпатибилитета међу елементима циљ је сваке координације. Докле год инкомпатибилитет постоји, координација није извршена.

Да је отсуство нереда доказ добро изведене координације међу елементима излази из предњег излагања. Пошто је пак добро изведена координација само тако могућа ако су сва кретања елемената управљена ка јединоме јединоме циљу, то се може изрећи следећи принцип као последица закона јединства циља;

Отсуство нереда међу елементима који су у покрету знак је да су сва појединачна кретања управљена јединоме циљу координације.

У нашем даљем излагању ми ћемо овај принцип звати *принципом јединствене оријентације* у координацији.

Леп пример примене принципа јединствене оријентације у координацији налазимо у појави опште гравитације у природи. Из физике знамо да сва материјална тела стоје под утицајем земљине теже и падају у правцу земљиног тежишта. Сама пак земља, са свима телима која она привлачи, трпи слично привлачење у правцу тежишта сунца. Овакво привлачење трпе и остала тела у сунчаном систему тако да се може рећи како су сва дејства теже у сунчаном систему оријентисана ка тежишту сунца. Принцип заједничке оријентације овде је потпуно одржан и ако привидно тежа у простору дејствује у врло различитим правцима па чак и у правцу супротном од сунчевог тежишта.

Сличне појаве наћи ћемо даље и у друштвеним наукама.

V.

Координација је нужна последица постојања више разних елемената у природи. Ово је трећа основна координациона истина коју ћемо ми у своме даљем излагању називати *законом нужности координације у природи.*

Леп пример објашњења нужности координације у природи дају нам материјална тела у простору.

Ако се у једноме простору налази само једно тело, његово кретање може да буде потпуно слободно, јер тело може заузети сваки положај у простору. Ако се у истом простору налази само још једно тело, у слободи кретања првога тела настаје већ једно ограничење: прво тело не може да заузме положај већ заузет од стране другог тела јер се томе противи закон о непробојности материје. Ово ограничење у слободи кретања првога тела већ је извесна оријентација истог кретања ка положајима који су остали слободни у простору, и ова оријентација је у толико више одређена у колико буде остало мање слободе за кретање о коме је реч. Другим речима, ограничење слободе у кретању првог тела у толико је веће у колико је више других тела у истом простору, чији већ заузети положаји не допуштају заузимање истих положаја од стране првога тела. Прво тело дакле мора да слободу свога кретања ограничи услед присуства других тела, а то је већ при-

лагођавање кретања присуству других тела у простору или координација.

Зато и кажемо да је координација нужна последица постојања више разних елемената у природи, јер се потреба за координацијом појављује сваки пут кад се више елемената нађу у простору. Постојање разних елемената у истом простору са потпуном слободом кретања није могуће.

VI.

Пошто у природи постоји више природних закона, то би се из закона о нужности координације морао извести закључак да и међу природним законима постоји извесна координација. Ако је то тачно онда према принципу јединствене оријентације у координацији мора постојати и једна заједничка оријентација у дејству свих природних закона.

Да између природних појава влада савршен ред констатовали су сви они који су се бавили природним наукама. Овај ред је каткад тако очигледно величанствен да су се многим научницима отели узвици усхићења према апсолутном реду који су запазили међу природним законима. Постојање овога реда сигуран је знак да и међу природним законима постоји добро извршена координација.

А да дејства природних закона имају и извесну своју оријентацију, није тешко уверити се следећим посматрањем.

Посматрајмо на пример хемиску реакцију која настаје кад се цинк стави у сумпорну киселину. Ова реакција наступа аутоматски чиме постаје сулфат цинка и водоник, као што је то из хемије познато. Али, ако је хемиска реакција аутоматска у смислу цинка и сумпорне киселине ка сулфату цинка и водонику, у обрнутоме смислу она то није више. Ставите заједно сул-

фат цинка и водоник, видећете да неће наступити реакција из које би се добили натраг цинк и сумпорна киселина. Дејство природног закона било је аутоматско али *само у једноме смислу*, у обрнутоме смислу то више није случај. Значи да хемиска реакција коју смо посматрали има једну одређену оријентацију у своме дешавању.

Слична оријентација може се запазити и код осталих природних појава. Гасови се аутоматски *шире само у смислу повећања запремине*, никако у смислу њеног смањења. Да би једна гасна маса повећала своју запремину није потребно употребити никакву спољну силу, док је за смањење запремине потребно дејствовати спољним силама. Температуре у простору имају аутоматску тежњу за међусобним изједначењем, док за стварање температурне разлике треба употребити један извор топлотне енергије. И тако даље.

Код свих природних закона могуће је запазити сличну оријентацију. Дејство свих природних закона аутоматско је само у једноме смислу али не и обрнуто. Аутоматизам природних закона је дакле оријентисан.

Ово је врло велика координациона истина коју ћемо у нашем даљем излагању називати *јединственом оријентацијом природних закона*. Једна заједничка оријентација дејства природних закона постоји као последица добро вршене координације која се међу природним законима запажа.

Васиона, то јест природа у свој својој целокупности, показује такав ред да изазива дивљење свих научника. Један животињски или биљни организам, састављен из великог броја врло разноврсних природних појава, дела исто тако савршено као на пример сунчани систем. Њутнов закон опште гравитације у ствари није

ништа друго него израз савршеног реда који влада у природи међу масама. Сви природни закони за које знамо, и они за које још не знамо, израз су заиста величанственог реда који захвата све природне појаве и који се стално одржава упркос вечитој променљивости која у природи влада.

Природа, која се састоји из безбројно много разних појава, не би могла показивати такав ред без једне добро вршене координације а то значи без једне јединствене оријентације свих појединих појава.

Неко је рекао да ово вечито мењање у природи има за циљ изграђивање дефинитивног реда у васиони. Изгледа да је имао право.

ЕТИЧКИ ПРОБЛЕМ

VII.

У жељи да избегне непријатна осећања, човек је замислио могућност живота без непријатности. Ово му није било довољно па је у својој машти пошао још даље и замислио живот, не само без непријатности, него испуњен пријатностима и радошћу. Оваквом животу дао је назив *среће*. Жељан пријатних осећања, човек је поставио срећу као један од циљева свога живота.

Много се писало о срећи јер је ово питање било занимљиво за људе у свима временима и у свима народима. Једни су тврдили да се срећа састоји у богатству, други у јунаштву, трећи у слави, и тако даље. Све прилике у животу, које могу да даду човеку пријатна осећања, узимане су у обзир као могући извори људске среће.

Супротан појам срећи јесте *несрећа*. То је живот испуњен само непријатностима без трага радости. Овакав живот убија напредак у животу и сувише несреће значи пропаст. Није онда никакво чудо што човек тежи срећи свим својим бићем.

Али ништа несталније од људске среће. Све што је засновано на људском осећању нестално је, па је тако и са срећом. Колико се људи разочарало кад је достигло стање у коме се очекивала сигурна срећа, па среће није било. Други пак, у уверењу да су постали срећни, мо-

рали су убрзо да осете да им је срећа и сувише краткога века: и ако се стање у коме су изгледа били нашли срећу није мењало, ипак се срећа постепено изгубила. Значи да се није ни састојала у овоме стању.

У опште није се могло пронаћи стање које би било извор сталне среће.

VIII.

Ни *добро* се не састоји у неком стању које треба достићи. Доказе налазимо на сваком кораку.

Сиромашак, коме се имаовина попела на извесну вредност, каже добро је. Други, коме се имаовина спустила на исту вредност, каже зло је. Једно исто стање у једном случају било је добро, у другом зло. Значи да се добро и зло могу наћи у истом стању. Ми пак из искуства знамо да се добро и зло могу наћи и у сваком стању. Ламартин вели: „Кад је неопходност подмирена, нема ни у палати више среће него у обичној колеби“.

Ово је врло велика истина. Добро се може осетити и у најгорој ситуацији. Зло се пак може наћи и у најбољој.

Веома је карактеристично за наше појмове добра и зла, што ми ове појмове немамо ако се никаква промена не врши. Ако се ништа не промени, нема ни добра ни зла; тек кад наступи промена, ево и добра и зла са променом. Наши појмови добра и зла немају дакле статички, већ *динамички* карактер.

Из ове чињенице излази закључак, да се наши појмови добра и зла не односе на нека стања у природи, већ на *промену* стања. Задржаћемо се мало на овој идеји.

Једна промена у природи, сведена на свој најпростији облик, није ништа друго него *смена* два стања. Ова смена може да се изврши само на *два* начина: стање

Б долази после стања А или обрнуто. Пошто смо се већ послужили математичким речником, назовимо ова два разна начина смењивања стања у природи *смисао* промене. Промена се дакле може десити у једном или другоме смислу.

Вратимо се сада нашем примеру. Сиромашак, коме се имаовина попела за извесну своту, рекао је да је то добро. Међутим ако му се сад имаовина за исту своту смањи, рећи ће да је то зло. *Са истим стањима имамо добро или зло према смислу у коме се промена дешава.* Наши појмови добра и зла односе се дакле на *смисао* промена стања у природи а не на сама стања. Онда је и разумљиво зашто људи нису могли пронаћи једно стање у коме би се осећало само добро без зла. Такво стање не постоји.

„Кад те ко позове на свадбу“, рекао је Христос, не сједај у зачелје, да не буде међу гостима ко старији од тебе;

„И да не би дошао онај који је позвао тебе и њега и рекао ти: подај мјесто овоме; и онда ћеш са стидом сјести на ниже мјесто.

„Него кад те ко позове, дошавши сједи на пошљедње мјесто, да ти рече онај који те позва: пријатељу, помакни се више; тада ће теби бити част пред онима који сједе с тобом за трпезом“. (Еванђеље по Луци, XIV, 8—10).

IX.

Ако питање добра и зла посматрамо са гледишта координације у природи, доћи ћемо на исти закључак.

У догађајима у природи, у којима и човек има своју улогу, а то значи у свима *људским радњама*, човек само координира елементе док се коначне промене врше аутоматским дејством природних закона. У свима појавама, које ми називамо *људским радњама*, постоји дакле *сарадња* између *координаторске активности* човека и *дејства природних закона*. Тек заједничким дејством ова два фактора постижу се промене које ми називамо *људским радњама*.

Нужна последица ове сарадње јесте координација између човекове активности и дејства природних закона. Ова координација само се тако може постићи ако и *људска активност* буде *оријентисана* у истом смислу у коме је већ управљено дејство природних закона. Човек би дакле морао у својим радњама да ову оријентацију *осећа*.

Да би човек у опште осећао извесну оријентацију у своме делању, потребно је да у свакој промени, коју је у стању да изазове, буде свестан једнога смисла. А разликовати *смисао* у једној промени није ништа друго него бити свестан да прелаз из стања А у стање Б *није исто* што и прелаз из стања Б у стање А. Ми смо видели да човек ову разлику осећа и да он ова

два смисла, у којима су промене у природи једино и могуће назива добро и зло.

Свест о добру и злу називамо *савесћ*. Савест разликује добро од зла у свакој промени у којој човек учествује. То је драгоцен помагач нашег одржања и координатор наших поступака осталим активностима у природи па и активностима других људи.

Добро и зло, пошто се не односе ни на какво стање, већ на смисао у коме се једно стање мења, имају *ајсолућан* карактер. То је нешто што се садржи у свакој промени. А знамо да је „у свету све промена па и само стање је већ промена“, како вели Бергсон.

Како је и наше одржање у зависности од тога да да ли су наши поступци у сагласности са природним законима или нису, то ово разликовање добра од зла у природи дејствује на нас као извесна *сила*. Ми нисмо равнодушни према добру или злу јер су природни процеси, из којих је живот нашег организма састављен, већ оријентисани у једном смислу, а то је смисао добра.

Дејство ове силе на нашу савест у многome личи на дејство магнетног поља на магнет. Изгледа да је природа средиште једног *поља моралних сила* које дејствују на нашу савест тежећи да јој даду једну оријентацију у догађајима у природи. Ово поље сила у природи, које врши *прићисак* на нашу свест у смислу опште оријентације природних појава, а то значи у смислу добра, зваћемо у нашем даљем излагању *морални закон* у природи. Притисак, који наша савест осећа од дејства моралног закона, јесте *дужност*.

Из дефиниција добра и зла, моралног закона и дужности, које, смо дефиниције дали напред, могуће је дедукцијом извести као закључке највећи број моралних принципа, о којима се говори у свима етикама. Ми ћемо, на странама које долазе, извести најважније од њих.

X.

Наши појмови добра и зла зависе дакле једино од смисла у коме се промена врши.

Ако са *првог* места за столом о коме говори Исус, морам да пређем на друго, понижен сам; ако пак са последњег пређем на претпоследње, указана ми је част. Чињеница што сам доживео понижење на највишем а почаст на најнижем месту, врло је поучна. Добро и зло налазе се дакле у свакој промени, зависи само од смисла у коме ће се промена десити.

Претпоставимо да нам се на крају живота поднесе тачан списак свих наших доживљаја, којима је наш живот био испуњен. Списак је дуг и потсећа нас на много тешких али и радосних тренутака. Како је наша свест о добру и злу зависила не од самих доживљаја, него од смисла у коме су се они ређали, то нам је могуће, мењајући ред дешавања у извесним догађајима, саставити бољи живот од онога који смо већ преживели. Ако само прегрупишемо наше доживљаје тако да скромнији тренуци дођу пре нескромнијих, избрисаћемо много зла из једног тако састављеног живота. Са истим елементима био је значи могућ бољи живот од овога који смо већ преживели.

Ако сам служио са платом од две хиљаде динара месечно, па ми је плата измењена на три хиљаде, ја сам

ову промену у своме списку забележио као добро. Кад ми је после овога плата смањена на две и по хиљаде, ја сам ову промену преживео као једно зло. Међутим, да је прва промена била извршена од две на две и по хиљаде, а затим од две и по на три, ја бих обе промене запамтио као добре доживљаје. Цела несрећа дакле дошла је отуда што је стање од две и по хиљаде динара месечно дошло после стања од три хиљаде. Да је ред био обрнут, све би било добро, Мој живот би имао једно зло мање.

Оваквим размештајем доживљаја успели бисмо да избришемо много зла из свога живота. Постоји дакле један ред у догађајима са којим би наш живот био највише пун добра, и тај ред ми ћемо звати природан ред наших доживљаја. Кад би се сви наши доживљаји ређали овим редом, наш би живот био срећан. Поштовање природног реда наших доживљаја услов је дакле наше среће у животу. Несрећа нам долази од неодржавања овога реда у нашим доживљајима.

Шта можемо ми сами учинити у смислу одржања овога природног реда међу нашим доживљајима?

Ако од два доживљаја који нас у животу очекују одаберемо најпре скромнији, већ смо нешто учинили у смислу поштовања природног реда међу нашим доживљајима. Одабирати у животу најпре доживљај мање вредности, јесте *скромност*, а то је врлина коју проповедају све етике.

Да између извесних наших доживљаја постоји тачно утврђен ред, људи су свесни у многим приликама. Сви знамо да ћемо богат ручак најпријатније појести ако јела будемо трошили једним утврђеним редом. Обрните ред јела за столом па ћете видети да ће

много, иначе изврсна јела, изгубити сву вредност. Слично је и са нашим доживљајима. У природноме реду они су извор задовољства; у обрнутоме реду исти доживљаји могу бити извор највећих несрећа. Поштовање скромности у ствари је поштовање природног реда међу нашим доживљајима.

XI

Али претеривања су увек могућа. Ако будемо истраживали само скромнији доживљај, моћи ћемо увек наћи догађај још скромнији од претходнога. Поступајући тако напустићемо пут напретка и ударићемо у назад. А непрестано зло то је већ опасност и по сам наш опстанак.

С друге пак стране тежња за догађајима који за нас имају највећу вредност доводи нас до непоштовања природног реда наших доживљаја а то значи до неуспеха и разочарења. Сваки пут кад будемо принуђени да преживимо скромнији догађај од онога који смо преживели, осетићемо зло.

Из овога излази да свако претеривање било у једном било у другом смислу природног реда наших доживљаја води злу. Зато не треба претеривати.

Да бисмо дакле сачували континуитет добра у животу, потребно је да се држимо извесних граница. Претераном скромношћу, ми сами напуштамо пут напретка; претераном нескромношћу сам живот нас повремено враћа натраг. У оба случаја осетићемо у животу зло. То значи да је држање извесне *мере* у одабирању доживљаја *услов* среће и напретка у животу. Ово није ништа друго него *умереност* коју такође све етике сматрају једном од основних врлина у животу.

Још стари су запазили вредност осећања мере у животу. Платонове четири кардиналне врлине у ствари су умереност у разуму, срцу, жељама и поступцима. У свођењу ствари на извесну меру све религије виде основ практичног морала.

Али питање објашњења ове мере претпоставља код свих велике тешкоће. Код свих етичких система, заснованих на задовољству, интересу или симпатији, питање мере претставља главни камен спотицања. Моралисте који објашњавају морал као жељу за уживањем, застају пред развратом, који са свога гледишта не могу да осуде, али не могу ни да препоруче. Себичност исту тешкоћу причињава онима који све објашњавају човековом жељом за коришћу, а честе и очигледне супротности, које постоје између наших симпатија и морала, не дају право ни онима који у свему виде симпатију према другоме. И сама рационална етика сусреће се са приличним тешкоћама у погледу објашњења појаве мере у моралу, коју снажно осећа.

Говорећи о дужности односно о притиску који на нас врши морални закон, Кант разликује две врсте наредба или *императива*. „Учини ово, ако хоћеш да сачуваш здравље,“ био би по Канту *хипотетични императив*, где дужност престаје чим се ја одрекнем услова да сачувам здравље. Апсолутна дужност или, како то Кант назива, *категорички императив*, била би на пример следећа наредба: „Буди праведан, не лажи.“ Ова наредба не ишчежава никад јер није ничим условљена.

Тешко је усвојити хипотетични императив јер наша савест није равнодушна ни према услову који га одређује. Моја савест се опире неочувању мога здравља на исти начин као што ми наређује извршење захтева

садржаног у императиву. Хипотетични императив би могао постојати само тако ако би наша савест могла бити равнодушна према услову императива; чим то није случај излишно је везивање императива за овај услов. Дужност није овде постала као логична последица услова који смо поставили, она се садржи већ и у самој услову који је већ сам за себе један категорички императив у смислу Кантовог објашњења. Нема дакле хипотетичког императива пошто је све категорички императив.

Етички системи, који сматрају добро као неко усавршење, већ дају извесне серије које би одговарале нашем природном реду доживљаја у животу, али и ови системи сматрају виши члан серије већим извором морала од нижег члана. Међутим ми смо видели да може бити баш обрнуто, као што је то на пример у случају који смо навели из Еванђеља.

Потреба за једном мером у животу човековом само је последица једнога темпа који већ постоји у ходу природних промена у човековом домаћају. Ту је закон који постоји у природи ван нас и који има сву неумитност природних закона јер сви ови закони се такође потчињавају општем смислу координације у природи.

XII.

Ни у погледу објашњења основа *друштвене етике* нису моралисте били боље среће. Човек се по природи својој удружује, писао је Аристотел, док Хобес тврди да је човек човеку непријатељ као курјак: *Homo homini lupus*. Питање узрока човековог удруживања налази се у почетку сваког уџбеника друштвене етике.

Дискусија по овој питању сасвим је излишна, јер човек мора да се непрестано удружује са различитим елементима из своје околине, пошто се његов живот састоји из непрестаних промена а ми смо видели да промена без удруживања разних елемената није могућа. Човек не може да одржи свој организам док се не удружи са елементима своје исхране; он не може да развија своју делатност док се не удружи са алаткама и помоћи других људи; човек најзад не може да постане док се два људска бића не удруже. Удруживање човека са елементима у природи који га окружују услов је његовог опстанка.

Координација поступака човекових са поступцима других људи нужна је последица постојања више људских бића у природи. Ова координација има нарочити значај за човека још и зато, што је сваки човек упућен на сарадњу са другим људима, јер је то услов његовог опстанка.

Координирање наше егзистенције према егзистенцијама других људи различито је од координације према телима, јер други људи су такође као и ми извори координаторске активности што са другим телима није случај. Зато је у свакој етици однос човеков према другим људима предмет нарочитог проучавања које се назива *друштвеном или социјалном етиком*.

XIII.

Свесна да је координација у природи услов и заједничког и појединачног опстанка, наша савест нас натерује на дужности према другоме. Ова свест о дужности према другима чини основ друштвене етике.

Али, кад је наша савест испунила своју дужност према једноме свесноме бићу у природи, она очекује да и то свесно биће, под утицајем моралног закона који дејствује на све људе, учини своју дужност према нама. Ово очекивање, да друга савест изврши према нама извесну дужност, називамо својим *правом*. Иста обавеза је дужност за онога који треба да је изврши, и право за онога према коме треба да се изврши. Право је дакле реципрочан изглед дужности,

И ако су и право и дужност у ствари иста обавеза, ипак право нема снагу дужности у погледу притиска који осећање ове обавезе врши на нашу савест. Ово долази отуда што наша савест не осећа у праву притисак дужности она сама, него само схвата да тај притисак једна друга савест треба према нама да осећа. Ово ублажује апсолутност моралне свести у праву.

Остварење права јесте *санкција*. То је награда за извршену дужност и чињеница што ова награда припада првобитном извршиоцу дужности јесте *заслуга*. Санкција је дакле последица наше радње.

је ишчезавање права под утицајем моралног закона у природи.

Пожртвовање је у складу са милосрђем јер су то само два лица истог моралног резултата: најпотпунијег извршења моралног закона. Милосрђе је врхунац морала посматран са стране дужности, пожртвовање је исти врхунац посматран са стране права. Жртвовати своје право то је већ радити у смислу моралног закона. То је већ дужност без награде, дакле милосрђе.

Дужност и право изгледа да се допуњују по својим вредностима: право почиње онде где престаје дужност. И, ако је ова граница тако постављена, да се цела радња садржи у дужности, ми имамо случај милосрђа с једне и пожртвовања с друге стране. Слагање између наше радње и моралног закона у природи у овоме случају је најпотпуније. Напротив, ако границу између права и дужности у нашој радњи поставимо тако, да цела радња остане на страни права без трунке дужности постићи ћемо врхунац супротности са моралним законом. То је случај потпуног отсуства морала.

XV.

Ово нас поново доводи на питање мере.

Ако би човек у своме животу чинио само милосрђе и пожртвовање, дајући све а не узимајући ништа, он би врло брзо уништио и самога себе. Милосрђе и пожртвовање, искључиво вршени, уништили би дакле извор и милосрђа и пожртвовања, а то је већ у супротности са моралним законом.

Исто тако, ако би човек у животу само тражио своје право, без трунке дужности, његов би опстанак у природи само ометао опстанак других. И то је супротност моралном закону.

Једна мера у дужностима и праву намеће нам се силом ствари. Треба значи водити рачуна о извесној мери која једино може да нас сачува од опреке са моралним законом. Непоштовање ове мере доводи кад тад до појаве зла.

Овде нам се намеће једно чисто геометријско објашњење. Ако радњу, и са дужностима и са правима које садржи, претставимо једним правоугаоником, подељеним једном линијом у два дела, у део дужности и део права, линија или граница између ова два дела претстављаће нам меру о којој је реч. Ако су ови делови једнаки, граница између дужности и права претставља једнакост права са дужношћу или просту измену

услуга међу људима. У животу ми овако повучену границу између права и дужности називамо *правдом*.

Кад би се човечанство и природа задовољавали једним постигнутим стањем без хода у напред, онда би једнакост између дужности и права била идеална граница праведности. Али у животу то није довољно па да би се остваривао сталан напредак коме тежи и сав утицај моралног закона на човека, потребно је да увек има у природи нешто више дужности него права. Идеална граница између дужности и права према томе није у једнакости права за дужношћу, него у једном *вишку* дужности над правом. Само тако омогућен је напредак у људском и друштвеном животу.

XVI.

Постојање смисла у свакој промени у природи има за последицу изванредан ред међу овим променама, исто онако као што смисао у нашим радњама има за последицу постојање природног реда међу нашим доживљајима. Између две природне појаве које једна из друге проистичу, увек једна претходи другој у природном аутоматизму, никако обрнуто. Свака појава дакле, на овај начин, чланица је читавог низа појава где је тачно одређено шта из чега произилази.

„Људи, „вели Форд“, који се баве истраживањем напретка у свету, знају, да свака ствар има своје време... Тако, на пример, авион и аутомобил, нису могли бити успешно конструисани да није пронађен мотор са експлозијом.“ Да бих ја могао писати, потребна ми је хартија; да бих имао хартију, потребна је целулоза; да бих имао целулозу, треба ми органска материја, дрво на пример, а да бих имао дрво, потребна ми је минерална материја. И тако даље. У овој серији свака ствар има своје одређено место и није могуће о овоме месту не водити рачуна. Тако на пример, прелаз од минералне материје на хартију, без пролаза кроз елементе који се налазе између ова два елемента, није могућ. Ако је најзад и могућ, то значи да сем серије коју смо споменули, постоји и серија где су минерална материја и хартија узастопни чланови. Ако оваква серија не по-

стоји, онда је прелаз из минерала непосредно у хартију немогућ.

Ова везаност међу природним појавама, да прелазе једна у другу идући само одређеним редом без прескакања, била би оно што се у науци назива *континуићеи* у природи. Серију појава у природи, везаних континуитетом својих чланова, ми ћемо у нашем даљем излагању назвати *природном серијом*.

Пошто је свака појава у природи резултат више других појава, то значи да је сваки члан једне природне серије у исто време и члан свих оних серија промена које се дешавају учешћем овога елемента. Свака природна појава је дакле прави чвор у коме се укршта извесан број разних серија природних појава. Зависност једне појаве у природи од других појава према томе је врло велика.

XVII

Људи су одавно приметили веома интересантну појаву у животу а то је да извесне ствари, сасвим на свом месту у једном времену, нису више у другом. Постоји дакле извесно слагање између појава и времена тако да извесне појаве одговарају једном времену и обрнуто. Људи ову појаву називају *дух времена*.

Шешир, који сам прошле године купио као изванредно леп, ове године ми се не свиђа, не зато што је остарио материјал од кога је начињен, него што се мој укус променио. Извесни поступци омладине разликују се од сличних поступака очева и ови више не разумеју потпуно живот своје деце. Најлепши подвизи феодалног племства, опевани јуначким песмама средњег века, кад би се данас поновили, били би кажњавани од наших судова. Постоји дакле несумњиво извесна веза између времена и догађаја у истом времену. Дух времена није празна реч: он постоји.

Ми смо већ рекли да једна појава не може да постоји сама за себе без извесне заједнице појава. С друге стране знамо да се све промене у природи врше у једном смислу без враћања натраг што је последица једне оријентације у општој координацији. Последица овога је и постепено мењање изгледа свих појава у току времена тако да свако време добија и свој изглед. Поређење новог изгледа са старим чини да примећујемо промену. Дух времена се изменио.

Појава је општа и последица је једне опште оријентације у променама које се у природи врше. У феодалном добу слава је припадала снази. Доцније, а и сад још увек у извесној мери, припада богатству, но ипак наука је све више осваја. Са славом се мењао и појам части као и животне навике, а са овима и сам језик. Кад би нешто славни Декарт устао из мртвих и сео да чита наше новине, био би очајан кад би видео колико ми сад имамо нових речи које су њему потпуно непознате и питање је да ли би био у стању да разуме један наш свакодневни оглас. Живот људски много се изменио и на место ишчезлих појава дошле су нове, које ће такође ишчезнути. Ако се нека појава из прошлости и понови, њено понављање је могуће само ако се извесним изменама прилагоди садашњем стању. Иста ствар која је одлично послужила нашим дедовима, мора да се преудеси да би нама била од користи.

Да ли би људи у опште успели да створе своје данашње заједнице у облику моћних држава, да није пре тога у друштву сила владала једно време? Појавио се снажан човек и потчинио околину. Ево власти која се формирала али која не зна за основна права човека и за једнакост међу људима. Неопходност одбране натерује и остале на удруживање и, кад је човек једанпут почео да се удружује, више не изађе из ове појаве јер се природа не враћа натраг. Како пак снага заједнице расте са чврстином и храброшћу старешине који је води, наилази време слављења јунаштва. Шта би било да су се идеје о једнакости, слободи и братству међу људима појавиле у још неформираноме друштву, када је сваки знао да живи само за себе? Ове идеје су могле понићи само у већ готовим заједницама,

да би кочиле претеривање силних, пре овога оне нису имале смисла.

У реду који смо ми назвали природна серија међу појавама, феодално доба претходи демократском а не обрнуто. Цело човечанство је живело а не само појединци. Свет се мења у једноме смислу и не враће се у назад.

Али не наилазимо само у времену на промене, ово можемо запазити и у простору у истоме тренутку. „Дух“ се мења са променом поднебља и живот у Југославији нема исти изглед као живот у Кини. Ово зато јер ни услови живота у Југославији нису исти нити су до исте мере дозрели као у Кини. Ова разлика повлачи за собом и разлику у схватањима. „Човек не види ништа праведно или неправедно“, вели Паскал, „што не промени својства кад промени климу. Три степена ближе полу и целокупно законодавство се изменило. Истина са ове стране Пиренеја, заблуда је са оне стране“.

Ако посматрамо изглед ствари у природи, видећемо заиста да се овај изглед мења, али ако посматрамо смисао у коме се промене дешавају, видећемо да смисао остаје увек исти и да враћања у натраг нема.

Изглед се мења али смисао морала ипак остаје.

XVIII.

Да ли постоји у природи општи напредак?

Из онога што смо напред видели излази да је вршење промена у једноме смислу услов општег напретка, а појава реда је доказ вршења координације. Према томе треба да постоји извешан напредак у природи.

У животу човечанства историја запажа извешан напредак и тешко је порицати ову истину. Да би пре-нео своју мисао, пре проналаска писма, човек је морао да се креће сам. После проналаска писма, мисао је могла да отпутује са мањом количином материје, са писмом. Данас са употребом телефона, мисао и не иде више са материјом него са енергијом која је покретљивија. Пре су људи носили писма и враћали одговоре, данас разговарају између континената не мичући се с места. Ко може порећи да знатна разлика не постоји између старог и новог начина?

Овоме сличне појаве десиле су се и у другим гра-нама људске делатности. Али, може нам се приметити, ово је само напредак човечанства. Како стоји питање са општим напретком у природи?

Кант вели, да је човек *себи сврха* а не сретство, као што је то случај са неким другим појавама у природи. Новац, на пример, *срејсџиво* је да се до циља дође, човек је сам себи циљ. Преведена на наш језик, ова Кантова мисао би била исказана на следећи начин: новац је средњи члан извесне природне серије појава,

човек је крајњи члан серије. Да ли је истина да је човек крајњи члан природних серија појава у којима и он учествује?

Кад би одржавање човека био крајњи циљ његовог опстанка, пре свега он би био потчињен само питањима свога одржања. Како онда да објаснимо инте-ресовање Њутново за питање кретања звезда и дубоко задовољство које је осетио кад је објашњење овог кретања нашао у закону опште гравитације? Како најзад да објаснимо разумевање и свих осталих људи који се непрестано интересују за цели овај Њутнов рад?

Без сумње време које један научник утроши на истраживање извесне истине без практичног значаја за његов опстанак, могло је бити корисније употребљено у погледу самога опстанка научноковог. Кад би човек био сам себи сврха, онда би најсавршенији људи били они који о себи највише воде рачуна, себичњаци на пример. Сви знамо међутим да то није истина.

Кантова мисао је проширена на тај начин што се рекло да је не човек него човечанство само себи сврха.

Али и човечанство као целина показује интересовање за појаве које ни по чему не служе његовоме непосредном одржању као ни одржању појединаца. И човечанство није задовољно са одржањем свога оп-станка, него и оно тежи за напретком, за променом. Шта ће опстанку човечанства овај напредак? Зар из-весно одржавање постигнуте стабилности не би било боље по сигурност опстанка човечанства него вечити ризик промене?

Посматрања сасвим друге врсте наводе нас на другојачије мисли од Кантових.

Духовне појаве које запажамо у људској свести нису без везе са остатком природе, која се брине не

само о њиховом одржању него и о њиховом унапређењу. Ако је минерални свет основа органској материји, органски свет је исто тако основа духовном животу. Природна серија ове три велике врсте појава у природи била би дакле од прилике ова: минерално царство — органско царство — духовно царство. Овај ред није установљен вољом човековом, он постоји и мимо ове воље. То је тако у природи координирано.

Кад би сад човек био крајњи члан серије, општа координација морала би бити усредсређена у његовој личности, а то значи да би му морала бити потчињена. Досадашња посматрања напротив говоре нам да потчињеност иде од човека општој координацији а не обрнуто. Постојање моралне силе у природи најбољи је доказ овога. Човек, са својим духовним животом и свим својим преимућствима над осталим појавама, само је дакле сретство општег напретка у природи.

Пре појаве људске свести у природи, задаци координације које сада врши човек, били су остављени случају. Да се догоди нешто што човек данас са сигурношћу извршује, било је потребно чекати врло дуго да се сви услови координације испуне помоћу случаја. Са појавом људске свести ова је координација убрзана. Људска свест разликује смисао промена у природи и у том смислу утиче на координацију ствари.

Између појава у природи на којима сарађује човек једна је нарочито интересантна а то је унапређење самога човека. Остварењем своје тежње за напретком, човек суделује и у великом раду природе на увећању духовног света из елемената минералног и органског царства. Напретком човечанства дакле и цела природа врши извесно померање свога тежишта у смислу серије коју

смо запазили између минералних, органских и духовних појава.

Умножавањем људске свести и сама природа постаје свеснија свога постојања. Интервенцијом духовног живота у природи омогућена је појава сложенијих и савршенијих промена. Наша свест има дакле своју тачно одређену улогу као и све друге појаве у природи. И она учествује у општем напретку који, ван сваке сумње, постоји.

ЕКОНОМСКИ ПРОБЛЕМ

XIX

Уобичајено је да се излагање економског проблема започиње објашњењем људских *пошреба*. Да би одржао континуитет природних појава које сачињавају његов живот, човек мора непрестано да троши елементе из природе, које сви економски писци називају *добрима*. Како се пак сва потребна добра не налазе у природи слободна, или се налазе али не у стању приправном за потрошњу, то је човек принуђен да се и сам стара о постанку и припреми добара. Ово старање човеково да се у природи створи довољно добара назива се *производњом*. Употреба пак произведених добара назива се *пошрошњом*. Производња и потрошња добара јесу дакле два пола између којих се креће целокупна активност човечанства.

Оваквом постављању економског проблема ми бисмо имали да додамо још и ово:

Човек се не стара о производњи добара само ради свога одржања него и ради свога *напоредавања*. Тежња за напредком код човека је тако јако усађена да он одржавање једног стања само тако трпи ако се нада да после овога долази период напредка. Под дејством моралног закона у природи он и сам стално тежи да постигнуто стање замени бољим и неуспех у томе разочарава га и чини га мање активним. Не узети ово у обзир значи изгубити из вида главни потстрекач чове-

кове активности у опште па и његове привредне делатности.

Тежња човекова за напретком толико је снажна да са ходом у назад сваки човек осети прави морални бол. Избегавање овога бола једна је од главних директива у сваком људском раду и о овоме се мора водити рачуна сваки пут кад се људска активност жели научно да посматра. Без узимања у обзир ове човекове тежње за напретком многе појаве људске активности остају нам недовољно јасне.

На странама које долазе, ми ћемо изнети главне линије економског живота човековог, у чијој основи не лежи само тежња за одржањем него и тежња за напретком. Ово није ништа друго него економски проблем посматран у светлости опште координације у природи. Један ред и један смисао постоје у сваком низу појава у природи као последица закона нужности координације у природи, који смо напред објаснили. Овај ред и овај смисао налазе се и код економских појава у животу људског друштва.

XX.

И ако човек тежи да задовољи што већи број својих потреба, ипак оне све немају подједнаку важност у његовом животу. Потреба исхране, на пример, биће у извесном тренутку најважнија, док ће у другоме тренутку преовладати прешност задовољења неке сасвим друге потребе. Економски писци су давно запазили ову појаву и ред, који међу потребама постоји у погледу прешности њиховог задовољања, назвали су *скалом пошреба*. Прешније потребе човекове заузимају више место у скали потреба, док мање прешне потребе имају нижи ранг. Којим ће пак редом потребе бити поређане у овој скали зависи од врло много фактора: од тренутка, ступња културе лица о коме је реч, духа времена итд. Сасвим је другојачији распоред прешности потреба код интелектуалца него код физичког радника, другојачији у Кини него у Југославији, најзад другојачији пре него после јела. Али постоји чињеница да је сваки човек свестан извесног реда у прешности задовољења својих потреба, и он ће у свакоме тренутку знати да прави разлику која му је потреба прешнија од осталпх. Ова свест о неједнакости међу његовим потребама утицаће и на његову активност упућујући је у смислу задовољења најпрешнијих потреба.

Исто тако позната је чињеница да човек једну исту потребу може да задовољи, употребом различитих

добара. Ово се чита и у свима уџбеницима за политичку економију. Потребу осветљења ја могу да задовољим светлошћу обичне лојане свеће, петролеумске лампе или електричног осветљења. Задовољењу једне моје потребе не одговара дакле утрошак само једног добра. Свакој мојој потреби може да одговара утрошак читавог низа добара.

Између ових добара, којима једна иста потреба може да буде задовољена, мора да постоји извесан ред. Свако од ових добара није у стању да *подједнако* задовољи потребу о којој је реч, па човек прави разлику између *бољих* и *лошијих* добара. Тако на пример, електрично осветљење може боље да задовољи нашу потребу осветљења него петролеумска лампа, а петролеумска лампа боље опет него лојана свећа. Ова добра сачињавају дакле један ред или *природну серију* како смо ми то назвали у етичкоме проблему. У потрошњи добара човек увек међу овим добрима врши један *избор* трудећи се да употреби редовно виши члан серије.

Постојање природних серија међу појавама само је последица закона нужности координације међу елементима у природи. И скала потреба коју смо напред поменули, и серија добара којима задовољавамо једну исту потребу, јесу природне серије. Без овога човек не би имао оријентацију у питању избора ни међу различитим потребама ни међу различитим добрима.

И у одабирању потреба које има да задовољи, и у избору добара за подмирење једне исте потребе, тежња човекова за пењањем у смислу природне серије толико је снажна да он у овој тежњи и развија сву своју активност. Остајање дуго времена на истим потребама и на потрошњи истих добара, смањује човеков интерес за животом и умањује његову делатност. Ход у назад пак причињава му прави морални бол.

Последица ове човекове тежње за изменом ствари само у смислу напретка а никако у супротноме смислу, јесте постојење једнога *смисла* и међу привредним појавама. Свакоме ступњу или нивоу напретка, до кога је дошао било човек, било цело човечанство, одговара један одређен систем потреба и добара. Живот има сталну тежњу да овај систем измени али само у смислу пењања природних серија појава, никако у натраг. Према томе и повратак на ранија привредна стања и на привредне системе ранијих времена или није никако могућ или је могућ само са уништењем великог дела нашега већ постигнутог напретка. Једном добровољном повраћају у раније привредне прилике противи се нагон за напретком који је врло снажно усађен у свакоме појединцу и са којим се сваки човек одмах идентификује. И привредни живот има свој дух времена коме може да следи само нови дух времена никако стари. Ако се баш и деси да се човечанство мало и поврати у назад, сви његови чланови овај повраћај бележе као врло велику несрећу.

Ми свакодневно видимо људе у очајању који врло често себи и живот одузимају не зато што су изгубили сва сретства за одржање свога живота, него зато што су доживели осетан назадак. Нема никакве сумње да би људи из данашњих палата одржали свој живот и у земуницама преисториског доба, али повраћају на овакав начин живота противи се целокупан њихов нагон за напретком. Ми сви тежимо напретку и развијамо своју активност у томе смислу. Нормална ситуација за човека који развија велику активност није одржавање једнога стања, већ поступно напредовање. Економска наука не само што са овим мора да рачуна, него ову чињеницу мора да сматра једном од својих основних истина.

Има писаца који сматрају повраћај у привредни систем, који је раније постојао, као пут којим наша данашња привреда треба да тежи. Ми овакву оријентацију у данашњој привреди à priori одбацујемо као назадну јер повратак у стање које је човечанство већ проживело, не може да се изврши без уништења свих оних тековина до којих је човек дошао после тога времена. Нормалан пут сваке привреде јесте напредовање, никако враћање на ранија стања.

Ако неки елеменат из ранијих привредних система и буде подесан да се примени данас или у будућој привреди, то се он претходно мора прилагодити новим приликама и новоме духу времена. А ово прилагођавање опет није ништа друго него изванредан напредак.

XXI.

Последица човекове тежње за напретком јесте стално проширење круга његових потреба и непрестана замена несавршенијих добара савршенијим. Сваки човек тежи да што потпуније своје потребе задовољи.

С друге пак стране сретства, којима човек располаже да би себи прибавио потребна добра, јесу ограничена. На тај начин природа је ставила човека у положај да са ограниченим сретствима што више постигне.

Изаз из ове ситуације једино је тако могућ ако човек сретства за прибављање добара што боље искористи. Сваки узалудан утрошак ових сретстава представља за њега онемогућење задовољења неке потребе а нагомилавање оваквих утрошака има за последицу његово уназађење. Због тога је човек принуђен да са сретствима за стицање добара *економично располаже* и ова истина назива се у економској науци *начело економичности*. Начело економичности у човековом привредном животу последица је дакле његове тежње за напретком и ограничења сретстава којима располаже да овај напредак оствари.

Сретства, која човеку стоје на расположењу за стицање добара, јесу у главном елементи које налази у природи и његов лични рад. Да би овим сретствима могао економично да располаже, човек је принуђен да

проучава законе по којима се извршују промене у природи како би остварењем само неопходних услова за једну природну појаву уштедео себи трошење сретстава на евентуално извршење непотребнога. Упознавање природе и њених закона потреба је дакле човекова без чега начело економичности не би могао у животу да примењује. Отуда је научни напредак врло снажно сретство за економски напредак човечанства. Свако уништење научних тековина, повукло би за собом и извесно економско уназађење људскога друштва, као што би и економским уназађењем извесне научне тековине постале непотребне. Привредни и културни прогрес јесу дакле делови једне исте појаве: напретка човечанства.

XXII.

Ми смо рекли да су *производња* и *потрошња* два пола између којих се креће целокупна привредна активност човечанства. Кретање добара између производње и потрошње даје маха читавоме низу привредних радњи о којима се такође мора водити рачуна у економској науци и уобичајено је да се скуп ових радњи назива *прометом*. Према томе сва питања, којима економска наука има да се бави, могу се поделити у три велике групе: производњу, промет и потрошњу.

Многи економски писци, поред ове три групе, додају још и једну четврту групу економских радњи под именом *расподеле добара*. Ми то овде не чинимо зато што сматрамо да је расподела добара баш битна функција самога промета, па ћемо проблем расподеле већ обухватити проблемом промета добара.

Смисао напретка у економским радњама које смо поменули јесте: производња — промет — потрошња. У природној серији дакле производња је најнижи а потрошња највиши члан а не обрнуто. Ово је лако и доказати.

Најбоље стање привреде или најидеалнија равнотежа између производње и потрошње јесте стање у коме је производња потпуно у служби потрошње. Савршен би био привредни поредак где се ниједан пред-

мет не произведе без поруџбине од промета, а потрошња потпуно апсорбује робу коју јој промет пружа. У таквој привреди тежња за напретком је врло снажна пошто потрошња стално ставља нове захтеве промету који све више тражи од производње.

Обрнут ред није могућ зато што потрошња, и ако у многоме зависна од производње, ипак никада не може производњи потпуно да буде потчињена. Подмиривање наших потреба није зависно само од добара које нам производња ставља на расположење, него и од скале потреба и природног реда који смо код добара констатовали. Ако би на пример производња преправила свет музичким инструментима док с друге стране не би произвела довољно сретстава за исхрану, свима онима, који су остали гладни ни музички инструменти нису потребни, јер потреба исхране прешнија је од потребе за слушањем музике. Потрошња дакле може да апсорбује резултате производње само тако ако су ови резултати већ потчињени скали потреба и природној се-рији између добара којима можемо једну потребу да задовољимо. То међутим није ништа друго него потчињавање производње потрошњи.

Пошто је производња најнижи члан природне се-рије, то су и проблеми производње за економску науку најпростији. Зато ћемо ми најпре размотрити економске проблеме производње.

XXIII.

*Производња у најужем смислу значи стварање до-бара. Како се у природи „ништа не губи и ништа не ствара“, то под изразом стварања добара ваља разумети стварање нових особина код елемената који већ постоје у природи. Ово је пак једино могуће као последица дејства природних закона по којима се све промене у природи и врше. Према томе једини произвођач у нај-ужем смислу речи јесте сама *природа*.*

Ми смо у почетку ове књиге видели како је ток промена у природи тако уређен, да дејство природних закона наступа аутоматски сваки пут кад су извесни услови координације међу елементима у природи испуњени. Знајући то, човек посредовањем између елемената у природи и утицањем на њихову координацију, успева да припреми услове за наступање дејства природног закона који му је потребан да би добио код елемената жељене особине. На тај начин човек је у стању да утиче на производњу добара у природи и ако је одређивање начина дејства природних закона ван његове моћи. Ово утицање човеково на промене које се у при-роди врше називамо *људски рад*. Природа и људски рад јесу дакле два основна чиниоца сваке производње добара.

Од ова два чиниоца битни је фактор производње природа а не људски рад. Ово је јасно из следећих чињеница:

Природа садржи оба фактора, који су неопходни за дешавање промена у васиони, а који су фактори, према ономе што смо видели у почетку ове књиге, координација и дејство природних закона. Људски рад пак има само координаторски карактер а то није довољно за постизање промена па ни за производњу добара.

У природи зато постоје економска добра, готова за човекову употребу, а која су произведена без учешћа људског рада. Таква добра су на пример, ваздух, вода, плодови многих биљака и т. д. док не постоје добра која су производ само људског рада без учешћа природе. То најочигледније показује да човек у ствари и није произвођач у ужем смислу већ само посредник у производњи. Ми узимамо и људски рад као елеменат производње само зато што речи производња дајемо шири смисао.

Кад земљорадник оре њиву, он ништа друго не ради него мења распоред честицама земље у простору да би додир између земље, влаге и топлоте био већи. Орање дакле, то је управо промена у распореду између честица земље, влаге и ваздуха у простору или, како смо ми назвали, координација ових елемената. Сејање пак није ништа друго него пренос семена на место где су већ сабрани елементи који у заједници са семеном остварују услове координације за почетак дејства природног закона клијања и рашћења биљке. Све радње, које дакле извршује земљорадник, јесу координација или посредовање између елемената у природи да би нам сама природа, дејством својих закона, произвела што више потребних добара. Слично је и са свима

другим гранама привредне човекове активности: свугде се рашчлањавањем цела човекова улога у производњи своди само на координацију међу елементима.

Уобичајено је да се у економским уџбеницима целокупан људски рад дели на две велике групе: производњу и посредовање. Као изразити претставници производње обично се сматрају радови земљорадника и занатлије, док је трговина најчистији претставник посредовања. С обзиром на чињеницу, што је целокупна људска активност само посредовање међу елементима у природи, овакву поделу људског рада нисмо могли да усвојимо.

Природу, као чиниоца производње, проучавају све природне науке и економски писци обично набрајају у својим списима разне групе природних елемената као важне економске елементе. Људски рад пак заслужује нарочиту пажњу економске науке јер је он управо и главни предмет њеног проучавања. Зато ћемо се и ми овде задржати највише на људском раду као чиниоцу производње у ширем смислу.

XXIV

Из свега што смо до сада рекли излази да се проблем производње у људском привредном животу поставља овако: у координацији елемената, која се у природи стално врши, човек својим радом има да интервенише на такав начин, да му природа произведе добра којима он може најпотпуније да задовољи своје потребе. Сваки људски рад, којим се постиже извешан успех у овоме смислу, има карактер производње.

Како човек може да извршује рад у ограниченој количини, а потребе које треба да задовољи у сталном су порасту, то је примена начела економичности у људском раду једини начин да се резултати овога рада прилагоде човековој сталној тежњи за напретком. Човек је принуђен да стално истражује начине како би му његови напори донели што више користи.

Побољшања, која је човек могао да постигне код примене свога рада у производњи добара, могла су се у главном кретати у два правца:

1. Тежња за што бољим коришћењем саме природе у производњи добара одвела је човека примени *производних оруђа*.

2. Тежња за што бољим коришћењем самог људског рада одвела је човека примени *поделе рада*.

Употреба производних оруђа и примена поделе рада јесу дакле главна сретства којима се човек служи

да оствари напредак у производњи добара, било у погледу повећања количине добивених артикала, било у погледу побољшања њиховога квалитета.

Два чиниоца производње добара, природа и људски рад, дала су и два пута којима је човек могао да иде у остварењу напретка и у самој производњи.

XXV.

У најранијој фази људске природне делатности човек је све послове морао да обавља сам без ичије помоћи. У ово време човеку није остало друго него да користи добра која се већ у природи налазе у стању да их људи могу трошити, а таквих добара, као што смо видели има. Исхрана плодовима и заклањање од непогода у пећинама, свакако су прва сретства којима се човек послужио да би се у природи одржао.

Али плод на грани и плод у рукама гладнога човека две су различите ствари. Док плод у руци може одмах да послужи задовољењу једне човекове потребе дотле плод на грани, да би могао да послужи истоме циљу мора најпре да доспе човеку у руке. За ово човек мора или сачекати да плод са гране сам отпадне, или се мора попети на дрво да би плод узабрао. Свакако док је отпалих зрихих плодова било довољно, човек, ако је у опште у то време имао свој људски облик, није морао да чини ни напор пењања на дрво да до плода дође. Али када је отпалих плодова под дрветом нестало или било недовољно, човек је морао да истражи начин како ће се дочепати плода који још виси на грани. Пењање на дрво и убирање плода био је једини начин да постављени циљ постигне без ичије помоћи.

Пењање на дрво ради убирања плода изискивало је напоре т. ј. трошење енергије. То је дакле био рад

за који је требало напрезања и вештине јер ни свако напрезање у овоме смислу не доводи до успеха. Изнаћи начин да се плод са гране скине на земљу без пењања значило је уштедети себи и напрезање при пењању и учење саме вештине пентрања по дрвећу.

У таквој ситуацији човек је морао доћи на идеју да се послужи каменицом или мотком. Ударцем каменом у грану производио се потрес од кога су плодови са гране отпадали, а за потресање гране каменом није било потребно пети се на дрво. Човеку је било лакше да се сагне да узме камен него да се пуза на дрво. Камен му је дакле постао помагач у његовој тежњи за скидањем плода са дрвета и човек је почео њиме да се служи. Каменица и мотка свакако су прва оруђа којима је човек почео да се служи у прибављању добара у природи.

Чим је једанпут био свестан да употребом каменице или мотке лакше може да се обори плод са дрвета него пењањем на дрво, човек се потрудио да се каменицом и моткама снабде како би их увек имао при руци кад му буду затребале. Он је ово морао да учини јер му се дешавало да често пута, у близини плода који је требало оборити, није било ни камена ни штапа, а пут до најближег камена био је толики да му је ипак било лакше да се попење на дрво него да иде у тражњу камена или мотке. Поучен овим искуством, човек је почео да држи камен или штап стално при руци, односно почео је ова средства да носи собом. Он је ово чинио зато јер је у камену или штапу видео драгоценог помоћника који је, и ако није био човек већ ствар, ипак свршавао један део задатка који би иначе он морао трошењем свога рада да учини.

Овакве елементе из природе, који су у стању да

извршују координационе задатке уместо трошења људског рада, називамо у економској науци *производним оруђима*. Употребом производних оруђа човек постиже да многе координационе задатке, који су без овога остављени њему, пребаци на саму природу. У коришћењу природе за свој опстанак и напредовање, употребом производних оруђа човек је учинио велики корак у напред.

Могуће је да су производна оруђа дошла до замене још пре него што је човек добио свој данашњи људски облик. Употреба мотке за обарање плодова са дрвета постоји код мајмуна па је зато сасвим могуће претпоставити да човек и не зна за време кад је живео без икаквих оруђа. У ком су времену производна оруђа почела да помажу човека у прибављању добара за наше излагање нема велику важност; главно је да је са њима човек остварио извештан напредак у бољем коришћењу свога рада.

Кад је човек осетио да у природи постоје елементи који могу да замене извесна његова напрезања, он се потрудио да се овим елементима што више послужи. Видевши да дрво не потања у води већ плива на површини, он је почео да се служи дрвеним деблима да би прелазео преко река и већих воденим маса. За употребом дебла дошла је употреба сплава, а за сплавом употреба чамца и лађе. Осетивши колико је тешко веслати на великоме броду, нарочито кад ветар дува у супротноем смислу, човеку је пало на памет да покуша да искористи ветар за терање лађа у правцу у коме он жели, и ово је успео са једрилицом. Успех је долазио за успехом.

Данас човек врло много послова обавља оруђима из природе. Машинама, које покрећу природни извори

енергије, топлота, електрицитет и механичке силе, он данас извршује послове које не би успео да посвршава у истом времену ни концентрацијом великог броја људских снага. Има великих парних турбогенератора где се на једној осовини налази преко 50 000 коњских сила што би одговарало снази скоро 200.000 људи која се снага и кад би се имала на расположењу, ипак не може да сакупи на тако мали простор. Брзина и капацитет железница, бродова и авиона такви су да их човек никада не би могао достићи да се није послужио елементима из природе или оруђима. Напредак постигнут на овоме пољу заиста је врло велики.

Основна карактеристика производних оруђа јесте њихова способност да замене човека у извесним радњама производње добара. Ова њихова особина прибавља им неки пут и непријатеље међу људима нарочито међу радницима који верују да производна оруђа одузимају раднику посао и стварају беспослицу. Међутим овакво мишљење о производним оруђима неосновано је.

Производна оруђа замењују човека у пословима не зато да би човеку отела срстства за живот већ напротив да би човек са више лакоће постигао свој привредни циљ. Оруђа најзад не раде сама већ по вољи човековој коме она и служе. При том производна оруђа преузимају од човека обично најгрубље и најтеже послове тако да човеку остаје увек врло широко поље рада на другим странама. Са проналаском пароброда престала је потреба да се бродови крећу веслима који је посао био за људе и напоран и неугодан, па су на први изглед сви они људи који су били намењени позиву веслача на галијама остали без посла. Данас међутим ми видимо да је много више људи уопслено у бродарству иако је занат на галијама потпуно нестало са

привредне позорнице. Нестајање једне врсте занимања и појава других врста само је природна последица непрестаног мењања и напредовања у привредном животу човековом, од чега су производна оруђа само један део. Баш производна оруђа и јесу једно од врло снажних сретстава да човек свој привредни напредак остварује.

Скуп производних оруђа називамо *капиталом*. Услед огромне важности коју оруђа имају у добијању добара из природе, већина економских писаца издваја капитал у засебан чинилац производње напоредо са природом и радом. Ми то овде нисмо учинили зато што су оруђа у ствари економска добра већ добивена производњом

XXVI.

Радом називамо у економској науци сваки свестан људски напор за извршење некога циља у природи. Целокупно човеково напрезање при постизању остварења ма каквога циља у природи може се поделити у две групе или врсте рада: *физички* и *умни* рад.

Физички рад је, као што је из физике познато, кретање силе у простору, па је и величина физичког рада претстављена производом из силе и пређенога пута. Ако се сетимо да је пређени пут раван производу из брзине кретања силе и трајања овога кретања, онда излази да се физички рад може претставити као производ између *три* величине: силе, брзине кретања силе и времена за које ово кретање траје.

Умни рад наука још није рашчланила тако да би се могао згодно претставити као резултат других фактора.

Што је физички рад раван производу три чиниоца не значи ништа друго него то, да је укупна количина физичког рада зависна од величина сва три напред поменута фактора. Са истом силом може се извршити више или мање рада према томе да ли је пређен дужи или краћи пут, као што се за исто радно време може дати већа или мања количина физичког рада према томе да ли се ради већом или мањом брзином или се примењује већа или мања сила. Зато је и мерење коли-

чине физичког рада само трајањем радног времена, и ако доста уобичајено у животу, погрешно и недовољно.

С друге пак стране сваким се радом не постиже постављени циљ. Промена, коју желимо да дејством природних закона произведемо, не наступа после сваког нашег рада, него само после тачно испуњених услова координације. Ову истину смо назвали законом ефикасности координационих услова, чије смо дејство објаснили у почетку ове књиге. За издизање терета помоћу извесног броју сакупљених људских снага није довољно да људи само чине употребу своје снаге, већ је неопходно да ова употреба буде *једновременно* учињена. Људи могу данима да развијају највеће напоре, успеха неће бити све док не наиђе тренутак једновременог дејства свих сакупљених снага. Овај услов назвали смо условом координације и видели смо да само извршење координационих услова има за последицу остварење циља, други рад не. Према томе, да би човек могао да се *корисно* служи својим радом потребно је да унапред зна шта је у његовоме раду ефикасно па да само то и извршује. Ово истраживање ефикасности употребе физичког рада као и бољег коришћења природе у опште, задатак је умнога рада. Умни рад дакле одређује шта треба физичким радом извршити а не обрнуто. У природној серији умни рад је виши члан од физичког рада.

Чињеница што сваки људски рад није ефикасан, нагнала је човека да изврши извесну поделу у своме сопственом раду тако да извршује само оне послове који доприносе успеху његових подухвата. Једно непрестано одабирање напора које треба учинити, услов је корисности људског рада у опште. А одабирање није могуће ако се не изврши извесна подела: корисни

се напори морају издвојити из опште заједнице свих могућих напрезања.

Одбацујући и не извршујући излишан рад, човек постиже могућност да изврши више послова који служе његовоме напретку и одржању. Са истом количином рада човек је у стању овако да више постигне па и да свој напредак боље оствари. Без овога одабирања, човек би се узалуд трошио у хаосу разних могућности да се напреже без постизања жељеног циља. Овај овако одабрани користан рад називамо *рационалним радом*.

XXVII

Ми смо видели да човек може да утиче на ток промена у природи само зато што је у стању да чини измене у координацији њених елемената. Услед тога смо казали да целокупна човекова активност има искључиво координаторски карактер. Према томе и људски рад није ништа друго него извршење разних случајева координације међу елементима у природи.

У чему се онда састоји извршење једног координационог задатка?

У својој књизи „Управљање предузећем“ (Београд 1933, издавачка књижарница Геце Кона), а у одељку „Теориски основи управљања догађајима“, писац ових редова, служећи се ставовима из рачуна вероватноће, показао је да се све радње, којима је циљ повећање вероватноће успеха у једноме догађају, могу поделити у ове четири групе: *обавештење, уједињење срејсјава, подела рада и уклањање сметњи*. Ми упућујемо читаоца на поменути књигу где ће наћи разлоге због којих је оваква подела извршена. Овде ћемо рачунати са том поделом као са већ објашњеном чињеницом.

Обавештеност је неопходан услов да би се човек могао снаћи у хаосу најразличнијих могућности шта да изврши па да од својих напора осети корист. Незнање је у највећем броју случајева исто што и немогућност извршења једног координационог задатка, нарочито у

сложеним случајевима. Услови за постајање електрицитета на сваки начин да су постојали и у преисторијско доба, али не познавајући их, човек није био у стању ни да их испуњава па ни да се електрицитетом користи. У ову групу рада долази дакле целокупан научни рад човеков, који је, као што смо већ видели, вођа физичкоме раду.

Уједињењем срејсјава називамо онај низ радњи које човек мора да изврши да би прикупио све елементе потребне за постизање једнога циља. За извршење зграде, потребно је прикупити материјал и радну снагу, за извршење ма кога задатка потребно је прикупљање извесних елемената из природе. Не достаје ли само један од неопходних елемената, успех је немогућ. Ово је последица дејства закона о ефикасности координационих услова који смо закон објаснили у почетку ове књиге.

Сваки пут кад извршење једнога задатка превазилази могућности једнога човека, јавља се потреба да се овај задатак подели у низ мањих проблема, доступнијих сретствима која нам стоје на расположењу. Ово дељење једнога задатка у низ мањих проблема називамо *поделом рада*.

Најзад, није увек довољно за постизање сигурности у очекивању успеха, извршити само радње из напред поменуте три групе. Врло често на путу су сметње које претходно ваља уклонити иначе је немогућ рад на извршењу циља. Тако на пример, ако је потребно да извесно тело ставимо на место које је већ заузето неким другим предметом, мора се најпре овај предмет склонити услед дејства закона о непробојности материје. Ово уклањање непотребних или штетних елемената не спада ни у једну од горе поменутих група,

па зато овакве радње и сачињавају засебну групу рада коју смо назвали *уклањање сметњи*.

Ма какав рад, који је извршен да би се у природи десила промена корисна по човеков напредак, може се уврстити у једну од напред поменутих група људскога рада. Ове четири групе према томе су *основне функције* свакога људскога рада.

Услед тога, што је подела рада она функција, помоћу које су добивене и остале основне функције људскога рада, то се у економској науци под именом поделе рада назива цео процес побољшања у искоришћењу самога људскога рада. Овај назив смо и ми задржали.

XXVIII.

Применом поделе рада човек успева да при истом напрезању изврши много више корисних послова него што би му то иначе било могуће. Један радник, који сам извршује сложен задатак, мора, поред неопходних послова, да извршује још и многе друге споредне радове као мењање оруђа, привикавање на нову врсту посла ит.д. што све отпада ако се рад подели на више људи. Познат је пример који наводи Адам Смит у фабрикацији игала. У његово време један радник, при највештијем раду, није могао да произведе више од 10 игала дневно, док се поделом истог рада на 10 радника постиже производња од 48.000 игала за исто време. Разлика је, као што се види, врло велика.

Али док подела рада чини с једне стране излишним многе напоре, који су неопходни при усамљеном раду, дотле с друге стране она има за последицу појаву нових задатака који су само за њу скопчани. Док један радник, који ради сам, може да свој рад развије без обзира на рад других људи, дотле радник, који ради у заједници са другим радницима, мора сваки свој напор да подешава напорима својих другова. Поделом рада добија се то да се један тежак задатак замени низом простијих, али координација између великог броја ових простих послова постаје један нов проблем. Овој појави поклоњено је толико мало пажње од стране досадашњих

економских писаца, да ћемо је ми овде мало опширније објаснити.

Примена поделе рада у производњи само је онда корисна ако су радови појединих радника међу собом добро координирани, без овога подела рада може да буде штетнија од усамљеног пословања. Свирачи, који свирају сложено у оркестру, могу постићи одличан ефекат, док неслагање само једнога међу њима чини целу музику лошијом него кад би је изводио један једини човек. Да би дакле напори појединаца у заједничком раду били заиста корисни, потребно је да међу овим напорима влада хармонија коју одређује сам посао. Без овога људи појединачно могу да развијају врло велику активност па да ипак заједница не постигне ништа. Координација између појединаца услов је, дакле, успеха.

Да би се ова координација остварила, појединци, који сачињавају заједницу, морају да се савршено спознају. Без овога, сваки час постоји могућност да радници, уместо да један другог помажу, међусобно се ометају.

Тешкоће споразумевања нису велике кад је у питању мали број људи. Али оне врло брзо расту чим је број знатан. Кад двадесет људи раде заједно, да би координација била савршена, сваки радник морао би за сваки свој гест да се споразумева са сваким од својих деветнаест другова, што му је теже него да гест изврши. Искуство је показало, да се цео проблем споразумевања или координације упрости, кад се издвоји један човек коме ће сви остали чланови заједнице да се потчине, и са којим од сада једино имају сви да се споразумевају. Уместо да се радник објашњава са свима својим друговима, он сада има посла само са једним човеком што му је много простије. Овај човек, коме се поверава дуж-

ност координирања појединачних напора интересу заједнице, јесте *старешина*. Проблем координације у заједници добио је практично решење у појави старешине.

Већина економских писаца, кад говори о користима које се имају од поделе рада, заборавља на задатак координације међу појединцима који извршују дужности поверене им баш применом поделе рада и тешкоће на које се у овоме наилази. Има их који иду тако далеко да старешину сматрају привредно штетним, јер пошто он сам не ради, то га издржавају његови потчињени својим радом. До оваквих закључака може се доћи само тако ако се потреба координације међу појединцима у опште не узме у обзир, а ово се не може учинити без губљења из вида једнога од врло снажних сретстава за побољшање ефекта свакога рада у заједници.

Питање, колике се штете могу претрпети у индустрији услед недостатка координације међу радницима, проучавано је врло много у последње време. Према статистикама Сједињених америчких држава, просечан губитак код шест најважнијих америчких индустрија износио је 49% од целокупне вредности извршених послова и то под данашњим условима, кад се помоћу читавог једног старешинског кадра ова координација престано врши, што значи да скоро половина учињених напора ипак остаје неискоришћена. Проучавања на другим местима дају такође страховите цифре из којих се види да је проблем координације људи у заједници изванредно важан за напредовање човечанства у бољем коришћењу људског рада.

Из напред реченога излази да се извршење ма каквог задатка применом поделе рада, налази пред следећим проблемима:

1. *Технички проблем* обухвата све оне радње којима је циљ извршење задатака добивених поделом рада.

2. *Проблем управљања* обухвата све оне радње које имају за циљ координирање појединачних напора при извршењу техничког проблема у заједничком раду.

У технички проблем спадају у главном физички рад и онај умни рад у заједници који има за циљ проучавање извршења појединих задатака добивених поделом рада. Проблем управљања обухвата све оне радње које имају за циљ да појединачне напоре повежу у једну целину ради њиховог упућивања једноме истоме крајњем циљу. Потреба управљања у ствари је последица закона јединства циља, који смо објаснили у почетку ове књиге, а који остаје у пуној својој важности и код примене поделе рада.

Извршење техничких проблема у предузећу даље се дели на занате или *сџруке*. До кога степена ће подела техничког проблема у производњи добара бити извршена у простије врсте задатака, зависи од ступња економског развоја друштва. У напреднијим заједницама подела је јаче развијена него у назаднијим, али тежња напретка управљена је у смислу већег гранања овога проблема.

Задатак управљања пак, услед потребе одржања јединства, на први поглед изгледа недељив. Међутим кад заједница нарасте, проблем управљања захтева не престано решавање толико много разних задатака, да потребан рад превазилази моћи једнога човека. Подела рада намеће се и овде као императивна потреба али уз ограничење да се јединство циља ипак одржи. Ово се постижава установом *хијерархије*.

Кад радна заједница нарасте у толикој мери да тешкоће координације међу појединцима превазилазе

моћи једнога старешине, приступа се деоби заједнице у мање групе тако да свака група добија свога засебног старешину. Да не би својом независношћу ове групне старешине биле низ разнородних, међусобно неповезаних јединица, њих треба сада потчинити новоме старешини. Сва питања координације међу појединцима у групама, расправљаће групни старешина. Сва питања координације међу групама, решаваће главни старешина заједнице. Према томе, старешина заједнице општиће само са старешинама група и координираће рад између група; све дужности координирања у унутрашњости самих група осигуравају групни шефови. Посао управљања, који је био превелик за једнога човека, на овај начин подељен је на више људи уз одржање неопходног јединства. Заједница се није распала у низ мањих независних група, она је и даље остала једна добро везана целина, и ако је задатак управљања подељен на више лица.

Серија старешинских положаја, који су међу собом тако потчињени да су сви у крајњој линији потчињени једноме старешини, назива се старешинском *хијерархијом*. Установа хијерархије међу старешинама и људима у опште, последица је дакле удруживања великог броја људских напора за постизање истога циља. Хијерархија је дакле последица потребе за поделом рада и на старешинском месту.

XXIX.

Појава проблема управљања није једина последица поделе рада у производњи добара. Додуше, докле год је реч само о производњи, дотле технички проблем и проблем управљања обухватају све радње које нам се при томе појављују. Али, чим са производње пређемо на питање потрошње произведених добара, подела рада у производњи повлачи за собом читав један низ радњи које се морају обавити да би се омогућила потрошња добивених добара. Скуп ових радњи називамо у економској науци *променом*.

Док је човек сам производио сва добра којима се служио, он у опште никакву *размену* добара са другим људима није био принуђен да чини. Увођењем пак поделе рада у производњу, човек се ограничио на произвођење само једне врсте добара што је имало за последицу појаву веће количине но што му је било потребно добара које је производио, док с друге стране добра, чијом се производњом није бавио, сасвим су му недостајала. У оваквој ситуацији није му ништа друго остајало него да непотребне количине својих производа *размењује* за производе других људи те да на тај начин добра, која су му била непотребна, замењује за добра за којима је осећао потребу. Ово узајамно замењивање добара међу произвођачима имало је за последицу појаву читавог низа нових радњи, које ћемо ми у своме даљем излагању називати прометом.

Проблем промета састоји се у координацији потреба између произвођача и потрошача у циљу њиховог што потпунијег задовољења. Докле год су произвођач и потрошач суседи који знају један друге потребе и производе, дотле је проблем промета прост и у главном лак за извршење. Замена се врши непосредно између произвођача и потрошача а сам пренос робе претставља незнатан посао који обављају произвођач и потрошач сами. Али, кад је у питању размена производа међу људима који су један од другог далеко па који се међусобно и не знају, проблем промета постаје озбиљан координацијски задатак за чије решење треба извршити све радње које карактеришу решење једног координацијског проблема а то су, као што смо видели: обавештавање, прибављање елемената, њихова расподела и уклањање сметњи које размени стоје на путу. Код развијеног промета све ове радње није у стању да извршује један човек сам па се зато и код промета приступа подели рада, при чему се добијају две велике групе привредне прометне активности човекове: *саобраћај* и *трговина*.

Суштински, радње промета не разликују се од радњи са којима се срећемо у производњи, јер су све ове радње координациског карактера, а то значи да се свode у крајњој линији увек на упознавање и пренос елемената. Узмите који год било људски рад, без обзира да ли је у питању производња или промет, увек ћете рашчлањавањем овога рада добити као крајње елементе сазнање и транспорт. Земљорадник у целој своме послу, коме су сви економски писци придавали изразито произвођачки карактер, у ствари само премешта елементе у природи како би дејство природних закона клијања, рашћења и размножавања биљке дошло до изражаја.

Рудар врши транспорт материјала из унутрашњости земље на површину а прерађивач руде издваја из ове нама потребне делове. Да би сви ови радови били свесно извршени, потребно је да радник унапред зна шта треба да уради и зато свакоме напору на преносу елемената у простору претходи умни напор на добијању сазнања шта, одакле и где треба пренети да би се као последица добила у природи промена која нам треба. Покретање елемената у простору и умни рад јесу дакле основни елементи на које се рашчлањавањем увек може да сведе свака људска активност па према томе и производња као и промет.

XXX

Скуп особина, које се налазе у једноме предмету, и које служе човековом напретку у природи, називамо *вредношћу*. Целокупан напор човеков у његовом привредном деловању управљен је на то да предмети добију особине потребне за људски напредак. У колико један предмет буде садржао ове особине, у толико ће имати важност за човека, без ових особина предмети немају за људе економску вредност.

Појам вредности убраја се у ред најважнијих појмова у економској науци, јер је вредност основни елемент целокупне размене добара међу људима. Тачно појимање вредности услов је за правилно схватање радњи које сачињавају промет.

Суштински, вредност сачињавају оне особине предмета којима човек може да задовољи неку своју потребу. Према томе *корисност* је на сваки начин основни и најважнији елемент сваке економске вредности.

Али корисност није једина особина која утиче на величину вредности једнога економскога добра. Већ одавно је запажено да *рејткосћ* предмета игра велику улогу у величини његове вредности. Добра, која се ретко у природи налазе имају већу вредност од добара до којих је свакоме лако доћи. Тако на пример, и ако је ваздух једно од најкориснијих добара којим човек располаже, баш зато што овим добром располаже у неограниченој количини, човек му не придаје велику вредност. За човека има више економске вредности на тр-

жишту један комад дијаманта него ваздух који непрестано употребљује. Откуда ово долази?

Кад се сетимо да је целокупно човеково старање упућено не у смислу одржања постигнутога стања, него непротив у смислу замене овога стања бољим, онда ће нам бити јасно да је човеку једино тако и могуће тежити што већем напретку ако буде своју главну бригу управио не одржању добара која већ има, него прибављању оних добара која још нема на располагању. Тежња за прибављањем нових добара много више је испољена код човека него тежња за одржањем онога чиме већ располаже, а како човек своје потребе задовољава редом према њиховој прешности, то су добра, којима он још не располаже, редовно добра од мање корисности по њега него добра која већ има. Тако долазимо до привидно апсурдне ситуације да видимо човека како се више стара за мање корисна добра него за добра без којих му је и сам опстанак немогућ.

Што човек престаје да се стара о прибављању добара којима већ располаже, последица је *закона засићености и потреба*, који су закон економски писци одавно запазили. Старање о прибављању нових количина добара, којима се већ располаже у довољној мери, нема смисла за човека, пошто он иначе ове нове количине не би могао да употреби. Сасвим је онда природно што човек своју пажњу окреће ка добрима која још нема јер су у истој мери и његове потребе остале незадовољене. Апсурдне ситуације према томе нема.

Предње објашњење вредности дато је са гледишта човека који производ треба да употреби, дакле са гледишта потрошача. Произвођач, који производ нуди, не гледа у ове предмете особине којима може он сам да се послужи, већ својства која могу да буду корисна другоме. За њега овај производ има вредности само у

толико у колико је он уложио напора да га произведе и које би напоре, да се није надао у могућност размене, могао корисније по себе да употреби. Насупрот потрошачу, који вредност схвата *субјективно* дакле као нешто што он лично може да корисно употреби, произвођач у вредности предмета који нуди, *објективно* схвата да са отуђењем производа одлази другоме и његов напор којим се и он сам могао користити. Субјективно и објективно схватање вредности јесу дакле два лица једне исте појаве, онако исто као што су право и дужност лица једне исте моралне обавезе. Оба ова схватања су само последица човекове тежње за напретком посматране са два међу собом *реципрочна* гледишта.

Субјективни посматрач вредности, потрошач, не цени величину вредности дакле по важности најглавније своје потребе, него према важности потребе која је још остала незадовољена. Као што смо напред видели, ова још неподмирена потреба редовно је мање важна од потреба које су већ задовољене, пошто задовољавање својих потреба човек извршује по скали прешности. Коњаник, који располаже водом за себе и коња, док му недостаје вода за пса, цениће вредност нове количине воде, не по својој најважнијој потреби, напајање самога себе, него по важности потребе која је остала још неподмирена, а то ју напајање пса. Ову корисност, која је увек мања од свих већ постигнутих корисности а која нам у субјективном посматрању служи као оцена вредности добара, назвао је Визер *граничном корисношћу*.

Појава граничне корисности последица је дакле само постојања једнога реда у задовољењу човекових потреба а то није ништа друго него израз његове тежње за сталним напретком.

XXXI.

Основна операција промета састоји се у размени објективне вредности за субјективну. Да ли ће до размене доћи или не, одлучан је *квантитативни* однос који постоји између ове две вредности. Да бисмо овај однос могли лакше да посматрамо, ми ћемо се ставити у положај једнога од учасника промета, на пример произвођача. Три случају су могућа:

1. Ако је објективна вредност предмета који нудимо *већа* од субјективне вредности предмета који тражимо, то значи, или да израда предмета који тражимо захтева више напора него што то ред задовољења наших потреба допушта, или нам се за уступање овога предмета тражи више него што би нас он стао кад бисмо га ми сами произвели. У првome случају, када израда предмета стаје више но што ред задовољења наших потреба може да то допусти, ми се одричемо овога задовољења услед дејства прешности других јачих потреба, и размену *не вршимо*. У другом пак случају ми приступамо сами изради предмета у питању што има за последицу извесно укидање поделе рада између мене и лица које је требало да ми предмет уступи, па и *неизвршење размене* између нас. У оба ова случаја размена се или у опште не врши, или ако се и изврши, постигнути резултат претставља извешан назадак у нашој економској делатности.

2. Ако је објективна вредност предмета који нудимо *једнака* са субјективном вредношћу предмета који тражимо, то значи да се разменом не постиже ништа више него што бисмо постигли ако бисмо тражени предмет произвели ми сами. Подели рада између нас и лица од кога треба предмет да добијемо, нема места јер производећи сами избегавамо зависност од овога лица и цео низ потчињавања наше активности његовој, што координација сваке активности у заједници захтева. Ни у овоме случају дакле размена се *не врши*.

3. Најзад, ако објективна вредност предмета који нудимо јесте *мања* од субјективне вредности коју тражимо, то значи да се на другоме месту предмет који тражимо производи са мање напора но што би то био случај кад бисмо га произвели сами. У овоме случају извршењем размене постижемо боље коришћење својих напора јер ипак добијамо предмет који нам је потребан са мање напрезања но што бисмо га добили сопственом израдом. У овоме случају ми ћемо тежити да размену увек извршимо и промет се *остварује* сваки пут кад се у тој нашој тежњи сусретнемо са људима које у промет уводе исти разлози. Примена поделе рада овде доноси боље коришћење напора свих оних који у послу учествују и њиховом заједничком активношћу постиже се и општи и заједнички напредак.

Постојање разлике или боље *вишка* субјективне вредности предмета који тражимо над објективном вредношћу предмета који нудимо, јесте дакле услов одржања промета. А да овакав вишак постоји најбољи је доказ привредни напредак који је човечанство остварило и који непрестано остварује, а који се напредак не би могао ни замислити без промета, т. ј. без размене услуга међу људима.

XXXII.

Многи писци сматрају да се промет робе врши искључиво на бази *једнакости објективних вредности*. Сваки производ претставља за људе у толико вредност у колико је у њему нагомилан људски рад. При размени добара једини критериум оба размењивача да робу замене а да не буду преварени, јесте да свој утрошени рад у предмету који нуде, замене са *истом* количином утрошеног рада у предмету који примају. Једнакост објективних вредности по њима база је целокупне размене добара у привредноме животу човечанства.

Ако би тако заиста било, онда предмет, који се понуди на тржишту *изнад* вредности рада утрошеног за његову производњу, не би нашао купаца. Размена у овоме случају извршила би се на бази неједнакости објективних вредности и један би размењивач за предмет за које је утрошио мање рада, добио предмет за чију је производњу утрошено више људскога рада.

Међутим ми знамо да предмети налазе купце и у овоме случају. Има данас много артикала на тржишту који се нуде изнад вредности њихових најшире узетих производних трошкова, па има чак и таквих где купац у цени куповине плаћа и јавне дажбине као трошарину, царине па неки пут и прилоге за добротворне сврхе. Ови намети никако не би могли бити сматрани као трошкови производње па ипак предмети, оптерећени

овим повишењима у цени, налазе купаца на тржишту. Зашто?

Зато што купац приступа куповини једнога артикла не онда кад се уверио да купљени предмет садржи исту количину људскога рада као и предмет који он нуди у замену, него онда кад његова потреба за предметом који купује нарасте изнад вредности предмета који отуђује, а то је тачно случај који смо напред објаснили. Повишење цене једнога артикла на тржишту нема дакле за последицу елиминисање овога артикла из промета, него само смањење његове тражње, пошто се смањило и број људи који су своје потребе задовољили у толикој мери да сада могу платити и овај артикал повишеном ценом. Права вредност производње артикала који се купују у већини случајева остаје непозната купцу, јер количина утрошеног рада и материјала за њихову производњу, најчешће се и не објављује, па се обично баш и крије као пословна тајна.

Према томе једнакост објективних вредности није база промета, па и све теорије засноване на овој претпоставци, морају отпасти.

XXXIII.

Повећање вредности предметима из природе или остварење једнога *вишка вредности* циљ је целокупне привредне активности човекове. Сваки акт, којим се једном производ додаје извешан вишак вредности чиме се он оспособљава да буде утрошен на задовољење какве људске потребе, има привредни карактер.

Питање, које су радње привредно корисне а које нису, занимало је велики број економских писаца. Физиократи верују да само оне радиности, које су непосредно везане за земљу, као земљорадња, шумарство, рибарство, рударство, имају привредни значај. Ово гледиште физиократа налази се код разних доцнијих писаца, али је поделу друштва у привредно корисне и привредно некорисне елементе најкатегоричкије извршио Карл Маркс, главни претставник економског схватања *социјализма*, у својој књизи Капитал, објављеној 1867 године на немачком језику.

Главна Марксова претпоставка састоји се у томе да се *прометом не може остварити никакав економски вишак вредности*. Ова идеја лежи у основи целокупног његовог излагања и сви његови даљи закључци нису ништа друго него понављање и коришћење ове његове основне претпоставке, до које је он пак дошао на основу следећих схватања:

Као и Рикардо, и Маркс сматра да је вредност економских добара само нагомилани људски рад, утро-

шен на њихово добијање. Размена пак добара врши се искључиво на бази једнакости објективних вредности што смо ми већ напред видели да није тачно. Маркс признаје да су извршењем размене, оба размењивача у добитку јер су оба дала непотребне предмете за потребне. Он ово чак и наглашава.

И ако Маркс признаје да „робе не могу ићи на тржиште нити се саме размењивати“, сам рад, који човек неминовно мора да утроши око размене, Маркс посматра двојако и придаје му такву важност, да од двојаког посматрања рада утрошеног на самоме акту размене, ствара читаву своју економску теорију.

Тежиште целокупног привредног кретања у данашњем друштву састоји се у томе што радник, који предмет производи, не врши размену својих производа непосредно са потрошачем, него ову операцију препушта посредницима који у посредовању узимају један део вредности за себе и на тај начин пљачкају произвођача. Карактеристично је код Маркса то да је посредовањем у размени, опљачкан само произвођач. Потрошач добија предмет и тако на бази једнакости објективних вредности па према томе његови интереси у самоме акту размене остају нетакнути.

Крај свега тога, остаје ипак неминован факат, да рад око саме размене треба неко да изврши. Један земљораднички производ, ако остане у амбару човека који не може да га утроши, неће никада ни претстављати економску вредност. Да би пак овај производ ушао у ред вредности, потребно је да буде изнет пред потрошача. Ово изношење производа пред потрошача претставља увек трошење људскога рада. У оцени овога Маркс је нелогичан.

Кад говори о раднику, Маркс тврди да је сваки користан рад творац вредности и тражи да сваки овакав рад буде плаћен својом пуном вредношћу. Према томе, и рад утрошен на самој размени добара, пошто Маркс признаје корисност размене стварао би вредност. Кад произвођач дакле сам носи свој производ потрошачу, овај рад је користан.

Чим процесом поделе рада произвођач препусти извршење саме размене посреднику, рад, који посредник на ово утроши, претвара се код Маркса у некористан рад, а награда, коју посредник узима, у обично плаћање. Узимање једнога дела вредности робе од стране посредника за његово посредовање Маркс сматра најсавршенијом плачком која је икада постојала и по тој операцији карактерише цео данашњи привредни поредак. Радници не треба да допусте да буду на овај начин плаћкани од стране посредника, у које Маркс убраја трговце у првome реду.

Али Маркс нам не каже на који ће начин произвођач да изврши размену без посредника. Лако је рећи произвођачу кафе у Бразилији да своје производе не предаје у руке посреднику већ да их он сам носи потрошачима, али је питање како ће радник са плантаже доспети до својих потрошача који су расути по свима деловима света. Да би се акт размене могао извршити у овоме случају потребно је утрошити врло велики људски рад који по Марксу не може бити творац вредности.

Маркс не објашњава на који ће начин сам произвођач да изврши акт размене у овоме случају, јер ни њему се напор око размене не би имао откуда да исплати, пошто по Марксу од тренутка, кад је производња предмета завршена, нема могућности да се самим прометом створи

ма какав вишак вредности. Произвођачу би у оваквој ситуацији једино остало да рад на размени изврши сам или да свој рад уложи у корисније ствари, на пример у нову производњу. У првом случају, произвођач је на истој штети на којој се налази и у ситуацији са посредником, док у другоме случају размена у опште отпада. А видели смо да би са отпадањем размене отпала и подела рада па и економски напредак који нам је подела рада донела. Претпоставка о некорисности рада утрошеног на сам промет, доводи нас дакле у немогућ положај у сваком случају.

Кад цео овај проблем посматрамо пак са гледишта координације елемената у природи, ствар нам се претставља сасвим другојачије. По закону ефикасности координационих услова, једна координација је само онда ефикасна ако су сви потребни услови испуњени. Истајање испуњења само једнога услова доводи до неефикасности целе координације. Код примењене поделе рада размена производа *услов* је корисности целе поделе, јер чим произвођач зна да за своје артикле не може да добије потребну робу у замену, мора и од производње само једнога артикла да одустане. Акт размене према томе је само *извршни привредни акт* у друштву које се служи поделом рада и овај акт *мора* да буде *извршен* пошто његово неизвршење повлачи за собом некорисност других напора. Да ли ће овај рад око размене да изврши произвођач, или ће у систему поделе рада ова дужност бити поверена нарочитом лицу, трговцу или чиновнику кооперативе, ствар је саме организације посла. Једно је увек сигурно, да потреба за разменом постоји све докле постоји и подела рада у друштву. Нема некорисности у самоме акту размене, то је само једна Марксова велика заблуда.

На нову тешкоћу наилази читалац код Маркса ако покуша да изнађе границу између корисног рада произвођача и некорисног рада трговца. Питање, која врста рада је некорисна, није тако просто као што на први мах можда изгледа. И рад трговца и рад произвођача имају чисто координаторски а то ће рећи посреднички карактер тако да се у погледу врсте извршених операција, ова два рада међу собом не разликују. Рад трговца, који организује пренос робе од произвођача потрошачу, не разликује се у својој суштини од рада земљорадника, који организује пренос семена из амбара у њиву. Као год што се земљорадникова функција у целога ове послужу састоји из избора тренутка и места где треба семе оставити па да га природа утроши на стварање нових природних појава клијања и рашћења биљке, исто тако и трговац врши пренос робе уз стално истраживање тренутка и места где ова роба може бити употребљена од стране потрошача. Свака људска активност има координацијски карактер а то значи да код сваког људског рада налазимо увек умно истраживање и пренос елемената у природи. Сва занимања људска у природи и ван ње састоје се само из ове две основне врсте рада.

Из ових разлога Марксово основно гледиште на промет у данашњој привреди и на посредовање у размени добара, јесте, са становишта координације у природи, назадно гледиште. Усвајањем Марксове осуде промета, који није достојан да створи посебна занимања за људе, размена добара би се у главном имала да смањи а с њом и подела рада да напусти. Ход у назад би био неизбежан.

Економску теорију развијену у Капиталу будућност ће у главном да демантује.

XXXIV

Ако би се промет задржао на непосредној размени између добара онда он не би могао да достигне ступањ великог развитка. Без обзира на тешкоће самог организовања размене, о којима смо већ говорили, сама размена вредности скопчана је са врло великим ограничењима. Тако ни пример, чињеница, да при свакој размени, продавац предмета мора да прими у замену неку другу вредност од купца, већ претставља ограничење које може да буде озбиљна сметња самој размени. Архитект троши хлеб сваки дан који добија од свога пекара, док пекар у целом животу можда неће зидати кућу да би могао да се користи услугама архитекте. Размена у овом случају била би немогућа без једнога посредника. Овај посредник јесте *новац*.

С друге стране, пошто је за размену добара одлучан квантитативни однос између субјективне вредности добра које се тражи и објективне вредности добра које се нуди, то је потреба за *мерењем* вредности такође природна последица саме размене добара. Ово мерење вредности једино је могуће, као и код сваког мерења, установом једне јединице вредности за шта је такође потребан посредник. Овога посредника промет је нашао у новцу, који је био у стању да узме на себе и ову улогу.

Најзад новац сам треба да представља вредност, јер без тога нико за њега неће да размењује добра,

која су увек носиоци извесне вредности. Због тога новац мора да буде роба, т.ј. предмет који за свакога може да представља субјективну вредност.

Познате су особине које треба да има једна врста робе да би могла да игра улогу новца. Лакоћа преноса, велика трајашност, што савршенија дељивост и идентичност по квалитету као и лако распознавање квалитета, јесу основне особине материјала из којег је израђен новац. Ове особине налазе се најпотпуније заступљене код племенитих метала, од којих је за новчану употребу најпогодније *злато*.

Данашњем уобичајеном објашњењу новца у економској науци, ми овде не бисмо имали много шта да додамо изузев питања саме вредности материјала из кога је новац израђен. Са гледишта координације елемената у природи, ово питање би стајало овако:

Потреба вредности, коју новац мора у себи да садржи да би служио као посредник при размени добара, последица је само неапсолутности дејства моралног закона у природи. Кад би извршење једне моралне обавезе, коју је човек осетио у својој савести, било онако неумитно као што је дејство природних закона после испуњених услова координације, онда при размени добара, ја не бих тражио да ми се за издати предмет одмах да у замену нова вредност, пошто бих био сигуран да ћу ја своје право на добијање уговорене вредности моћи увек остварити. Међутим, пошто ова сигурност код дејства моралног закона не постоји, ја сам принуђен да при продаји једног предмета одмах узимам у замену и вредност која продатој предмети одговара, јер само на тај начин успевам да обезбедим непропадање количине вредности коју отуђујем.

У првом времену размене, људи су пристајали да отуђују добра од себе само непосредном трампом. Вредност која се отуђује није се пуштала из једне руке док се другом руком није дохватила вредност која се у замену добија. Овакав начин размене био је само последица моралне несигурности, која је у ово примитивно време морала да влада.

Са развитком моралне сигурности размена добара добила је и већи замах. Предмет се већ више није могао размењивати само за најнеопходније артикле, већ се размена могла вршити и за добра која су могла остати неутрошена, па према томе и нагомилавати се. У овој другој периоду улогу новца већ је могла да врши једна врста робе као жито или стока.

У трећем периоду развија моралне сигурности међу људима производ се могао разменити и за предмет који не мора да служи нашој личној потрошњи. Промет је већ толико развијен да људи имају могућности и доцније размене артикала па при наступању случаја размене пристају да узму и такав предмет који им тренутно није потребан. Предмети који служе за украс добијају преимућство услед високе цене због своје реткости што им даје особину лакоће и преноса. Племенити метали постају база новцу у овом периоду.

Најзад у четвртој периоду организовања моралне сигурности у друштвеним односима, понуђач не мора ни да размењује робу непосредно за другу робу, носилац вредности овде може да буде само једна *обавеза* купца да ће погођену вредност заиста и вратити продавцу у одређеном року. Улогу новца више не морају да врше само племенити метали или роба која се даје само у замену, већ је довољна само обавеза купца да ће преузету *дужност* према продавцу заиста и извр-

шити. Произвођач пристаје да свој производ отуђи у замену за једно овакво преузимање дужности купца према њему зато јер *верује у правни поредак* друштва које ће га у случају да купац дужност не буде хтео да изврши, *најшераши* на испуњење дате обавезе.

Према томе, у коликој је мери потребно да новац, као посредник при размени добара, буде у исто време и носилац материјалне вредности, зависи у првome реду од *стийена организације правне сигурности* друштва коме новац има да служи. У друштву апсолутне правне несигурности, новац мора интегрално да садржи у материјалном облику субјективну вредност за купца. У друштву, где би правна сигурност била у толикој мери организована, да неизвршење дате обавезе претставља праву немогућност, новац у опште не мора да буде носилац материјалне вредности. У оваквоме друштву улога новца своди се на пренос *моралних обавеза*, коју обавезу може да пренесе и предмет незнатне субјективне вредности за купца, као што је на пример комад хартије.

Наш данашњи привредни поредак налази се у фази *прелаза* из трећег у четврти период организовања моралне сигурности. Новац се ослободио од своје материјалне подлоге у толико што данас није неопходно да у промету циркулише само злато или каква друга робна вредност, већ се привредни живот у многome задовољава разменом робе за обавезе које се дају у виду *папирне новчанице, менице или чека*. Али постигнути степен правне сигурности још није тако апсолутан, да би се новац могао потпуно да ослободи своје материјалне подлоге. Искуство *емисионих банака* показује нам, да за стабилност једне новчанице додуше није потребно имати свих 100% вредности покрића, али један део новчаница мора бити покривен златом или којом другом *сигурном* вредношћу. Вера у испуњење папирним новцем преузете обавезе није још толико снажна да данашње друштво прихвати новац заснован само на моралној подлози.

XXXV.

Ми смо у почетку нашег излагања економског проблема напоменули, да између производње, промета и потрошње, постоји извешан *ред*, што значи и *међусобна зависност*. Производња, промет и потрошња нису дакле разбацане појаве без међусобне координације, већ су то тачно координирани чланови једне *природне серије* у којој је производња најнижи а потрошња највиши члан.

Из овога излази да је правилан ток привредних појава стање у коме је производња потпуно потчињена промету, а овај потрошњи. Идеалан случај сталности напретка у привреди наступио би онда кад производња не произведе ни један једини артикал без наруџбине добивене од потрошње. Овакво стање захтева *идеалну организацију промета*.

Свако отступање од овога стања производи застоје у привредном напретку. Кад овакви застоји узму такве размере да цело друштво осети поремећај у ходу опште привреде, случај називамо *привредном кризом*. Оваких криза било је у историји привредног развитка човечанства врло много.

И ако су узроци, услед којих долази до привредних криза, веома многобројни и различити, ипак се све кризе у главном могу свести на ова три *основна шипа*.

1. Први тип би обухватио оне привредне кризе које наступају услед *недостатака производње*. Из ма

каких узрока, производња извесног артикла ослаби, што има за последицу незадовољење оних потреба којима је недостали артикал служио. Цена овог артикла нагло скаче услед његове реткости, и само они потрошачи, који су у стању да ову цену плате, могу да га троше. Промет осећа извесно смањење услед чега се јавља делимична незапосленост људи којима је промет занимање. Ако је недостали артикал какво сретство за исхрану, као на пример хлеб код оних народа којима је ово главна храна, као последица кризе наступа *глад*. Нелагодност услед оваквих криза осете најпре потрошачи услед незадовољења својих потреба.

2. Други тип криза обухватио би оне привредне застоје који проистичу из *недостатка организације промета*. Код ових криза потрошачи остају незадовољени и ако производња има све артикле који су потрошачима потребни. Услед неорганизованости промета, размена између произвођача и потрошача не одговара потребама привреде и последица овога је нагомилавање робе код произвођача, који све што произведу не могу да продаду, док потрошач није у стању да добије артикал потребан за његову употребу. Последица овога је смањење рада у производњи услед чега се јавља *беспослица* која умањује потрошњу. Криза престаје кад се или производња и потрошња врате толико у назад, да одговарају ступњу организације промета, или кад се промет у толикој мери организује да одговара ступњу развитка производње.

3. Најзад криза може да наступи и онда ако се појави *недостатак потрошње*. И ако је број наших потреба тако рећи неограничен, па теоријски, ми бисмо могли да потрошимо све што нам и најразвијенија производња пружи, ипак чињеница, да човек своје потребе задовољава само извесним редом може да доведе и до

застоја у потрошњи. Један човек, који је сит и утопљен, воли да слуша и музику, па музичка активност налази у њему погодног потрошача. Ако међутим, из буди каквих разлога, овај човек остане без хлеба, престаће и његова потреба за слушањем музике, па ће музичка производња у њему изгубити потрошача. Производња дакле не може да се развија независно од реда који јој диктује потрошња добара, јер тиме доводи у застој не само производњу артикала који се производе сувише или недовољно него и промет свих оних артикала који се у природној серији налазе иза артикла који је дошао у кризу. Криза хлеба увек ће дакле утицати и на кризу у музици, док музичка криза може да буде врло јака па да ипак криза хлеба не наступи.

И појава привредних криза последица је дакле постојања једног *реда* којим појаве у природи морају да се дешавају. Непоштовање овога реда доводи до привредне нелагодности на исти начин, као што непоштовање природног реда наших доживљаја изазива нелагодност у нашој савести. У основи свих ових догађаја налази се дакле исто дејство *моралног закона у природи* или *опште координације*.

У времену кад се ова књига појављује, бесни светом страховита привредна криза. Покушаји да се ова криза објасни на до сада уобичајени начин, законима тржишта и коњуктуром, остали су без успеха. Широка публика се смеје економистима који не успевају да протумаче једну појаву, коју посматрају у свима њеним појединостима.

У смислу идеја које смо изнели, није тешко ни данашњој привредној кризи наћи одређено место. Кад погледамо главне карактеристике данашњих економских

недаћа, вишак у производњи и појаву незапослености, јасно је да је данашња економска депресија криза промета.

Немогуће је замислити да би вишкови производње остали неутрошени кад би стигли до потрошача који их желе, јер потрошња може и данас да буде неограничена, као што је увек и била. Према томе производња се не гуши зато што је потреба за добрима престала, него зато што промет не успева да све производе апсорбује. Промет је дакле болесни део нашега привредног организма, а гушење производње, њено смањење и незапосленост, су само последице оболелог промета.

Наша економска и политичка схватања последњих неколико деценија морала су довести до оваквог ћорсокака. Сматрајући да је производња у привреди све, и заборављајући да је код друштвене поделе рада размена природна нужност, ми смо пропагирали производњу а осуђивали посредовање у размени, као да смо се промета у неку руку стидели. Напредна схватања и у економији и у политици, социјализам, гоне трговца као крвопију произвођача и проповедају предавање дужности размене у руке чиновника државе или кооперативе. Посао у коме умешност и брзо сналажење играју главну улогу, осуђен је и проповеда се његово бирократизирање. Колико од овога трпи рационализација, није ни потребно доказивати, јер свакако да је стручна селекција боља у утакмици тржишта него у везаном чиновничком положају. У потреби за новим идејама, људи су ударили странпутицом.

Услед тога што су неки трговци, неки индустријалци и неки банкар радили са високим профитом, дошла је генерална осуда трговине, концентрације у индустрији и банкарства. Нико не може спорити да је високи профит неморална појава, али је умерен профит основа размене,

координације па и производње. Услед тога што постоји могућност да погинемо на железници, ми не смемо одбацити железницу у опште као превозно сретство, јер ће ово одбацивање ићи на нашу штету ако остајемо са воловским колима.

Под утицајем ових идеја осуђивања људи на којима почива организација промета, државе су фискално повлашћивале производњу а све више теретиле промет. Има земаља данас где 80% јавних дажбина почива на посредном оптерећењу, као што су трошарина и царине, а што искључиво лежи на промету. Потпомогање производње добара а кочење њихове размене, није могло да иде у недоглед. Последице оваквога рада морале су се једанпут осветити човечанству. И освета је дошла.

Данас државе уносе у своје програме идеју привредне независности и ослобођење од иностраних тржишта а то није ништа друго него убијање међународног промета. Техника подиже међународне путеве, а економија и политика коче промет који овим путевима треба да иде. На бази идеја о привредној независности једне земље стварају се читави покрети а заборавља се да је ступањ поделе рада, који нам је и донео наш данашњи културни напредак, условљен и једним ступњем развијености промета. Ко би смео да се одлучи на производњу једног јединог артикла, ако нема осећај сигурности да ће своје сувишне производе моћи лако разменити за потребне? Уништи ли се могућност размене, уништиће се и подела рада у производњи па и сав напредак који је она донела.

Није нормално стање у привреди да произвођач нуди робу, већ напротив да му се она из промета на ручује. Развијен промет не само да треба да је дорастао производњи, него он треба да јој предњачи. Промет

је виши члан природне серије коме производња мора да буде потчињена а не обратно.

Према томе изласка из данашње кризе нема без оживљавања промета до ступња који одговара подели рада у нашој производњи, а ово оживљавање тешко да ће доћи ако се не уклоне вештачки стављење преке размени добара и трговини. Фискална оптерећења становника морају се померити мало у смислу растерећења промети, а државне администрације морају претрпети једну снажну чисто техничку реформу упрошћења и појевтићења.

Не оживи ли се промет, производња ће се морати повући у натраг а као последицу оставити нам излишност извесног већ постигнутог културног напретка.

ПОЛИТИЧКИ ПРОБЛЕМ

XXXVI.

Онога тренутка, кад су се више људи нашли пред извршењем једнога *заједничког* задатка, појавио им се и проблем координације њихових појединачних напора. У појединачноме раду, свакоме од њих било је слободно да ради кад хоће и како хоће, у заједничкоме раду на-против, напори свакога појединца морали су се *пошчи-ниши* напорима других. Тешкоће координације нису биле знатне кад су удруженим снагама радили само два чо-века, али су ове тешкоће постале врло велике кад је задатак морао да се изврши учешћем великог броја људи.

Појава *старешине* значила је практично решење овога проблема. Из заједнице је издвојен један човек, коме су други имали да се *пошчине*. На његову запо-вест појединци су приступали извршењу својих делимич-них задатака, и постигнути успех показао им је да је боље радити са старешином него без њега. Старешинство је постало *друштвена усџанова*, управљање другима по-стало је *позив*.

Издавање задатка координирања из гомиле зада-така пред којима се нашао појединац у послу који је требало извршити уз помоћ других, била је обична при-мена поделе рада. Дужност координирања поверена је једноме члану заједнице баш као што ће дужност прав-љења одела бити поверена другоме. Старешинство се

дакле није појавило само као воља појединаца за проширењем свога утицаја, оно се појавило још и као *друштвена пошвеба*.

Право, које старешина има да својој вољи потчини кретање појединаца у заједници, назива се *власт*. Остварење овога права битна је функција у старешинском позиву.

Али човек по природи својој не воли потчињавање. У својој тежњи за *најрејшом* он више воли да себи потчини друге него он да се потчини. У *природној серији* појава старешине је виши члан и место, које он заузима у сплету друштвених и природних појава. захтева да му други буду потчињени. Из ових двеју супротних тежњи развила се *борба* као последица неизвршене координације и човековог опирања потчињености. Разни појединци имали су и различита схватања о дужностима и правима старешине, па је било потребно много објашњавања и много преживљавања најразноврснијих згода и незгода док се дошло до *искусњава* о потреби организовања власти. Овај проблем *организовања власти* у друштву називамо *политичким проблемом*.

XXXVII.

Проблем организовања власти прошао је у *историји* кроз различите фазе. За сада, овде је могуће разликовати у главном четири велике епохе.

Прва епоха обухвата време кад је власт била само израз *силе*. Снажан човек, који је натерао суседа да му помогне у неком нападу, био је моћнији од појединца. Потчињавање јачем било је природна последица несразмере која је постојала у физичкој снази разних појединаца. А када је један снажан човек успео да под своју власт уједини извештан број људи, и они који су морали од њега да се бране, били су принуђени на уједињење. Једанпут створена, снажна заједница само је бивала све већа, јер је и потреба за савлађивањем јаких отпора била стално већа. Час је требало опколити дивљу звер, час опљачкати какву насеобину, час опет савладати какав тежак посао. Брзо се увидело да заједница са добрим старешином претставља моћну јединицу, док је без овога само скуп диспаратних снага. *Епоха силе* је дакле период стварања и првог јачања власти. У овоме добу *физичка снага* је у главном извор сваке власти.

Са даљим развојем овако створених заједница, морало се доћи до закључка да сама физичка снага није увек услов постојања једне снажне заједнице. Насиља, уобичајена према противнику, снажан старешина је често

пута практиковао и према својим људима јер се није бојао никога, и из овога је поникла нова *пошреба* осећања *правде* на старешинском месту.

Циљ овог осећања правде код старешина био је ублажавање њихове суровости према млађима, што значи ипак извесно *пошчињавање* поступка старешине интересима заједнице. Како се ово потчињавање поступка старешине интересима својих млађих није могло извести обртањем реда у потчињавању у друштву, то је било потребно обест старешинске свемоћи ограничити само нечим што стоји у природи изнад старешина, а то је могао бити једино *Бог*. У другој дакле фази организовања власти у друштву налазимо *веру* као извор старешинске власти и уједно верски морал као ограничење његове обести. Ова фаза могла би се назвати *верском епохом* у организовању власти у друштву.

Теорија да старешинска власт потиче само од Бога и да старешина нема никакве одговорности пред својим млађима осим одговорности коју му Бог намеће, била је срећан излаз из тешкоћа до којих је била довела неком неодговорна сила, али она није била довољна да одреди пут којим је проблем организовања власти могао бити једном за свагда упућен. Нове тешкоће су наишле које је требало савладати.

Пре свега, пошто власт има карактер божанства, потребно је све учинити да се она повећа. Али у тежњи за проширењем своје власти, старешина се сусретао са другим старешинама који су такође, наслањајући се на божански карактер своје власти, тежили за повећањем свог утицаја. Исти процес, који се одиграо у почетку међу појединцима, одиграва се сад међу старешинама. Старешине се удружују ради савлађивања јаког противника и *пошреба* за *јединством* команде доводи до

установе *хијерархије*. Сад ни старешине нису међу собом једнаке, већ међу њима постоји извешан ред у потчињености. Друштвене заједнице сад могу да буду врло велике, јер је прекорачена граница старешинских способности *једнога човека*. *Држава* је рођена.

Карактеристика верске епохе јесте у томе што је цео смисао напретка управљен ка задовољењу старешинске свемоћи и захтева цркве. Техника није у великоме напретку али уметности имају широко поље рада јер њихова дела налазе прођу у уживању моћних. Наука служи више као духовна разонода него као сретство за привредни напредак, што почиње да се увиђа тек у последњем часу. Али ово је већ тренутак када сталан ход у напред доводи до нове епохе, *епохе демократије*.

И ако је вера проповедала много љубави према ближњим и милосрђа према слабима, и ако су старешине показивале све спољне знаке своје дубоке привржености вери и цркви, ипак од начела до стварности остајала је разлика, која постоји увек између нашег осећања дужности и његовог извршења. Човек у опште лакше схвата своја права него дужности, па су и старешине и сувише често заборављале на своје дужности према потчињенима нарочито кад су се, процесом увећања своје власти, оградиле од народа читавом хијерархијом посредника. Сама свест о дужностима, коју им је свест непрестано уливала вера, била је недовољна за поштовање *правичности* у поступцима управљања заједницом, па се зато појавила тежња да се старешинска власт потчини контроли чланова заједнице, а то значи самога *народа*. Укидање старешинске свемоћи и потчињавање њихових поступака контроли народа карактеришу трећу велику епоху организације власти у друштву, епоху демократије. Извор политичке власти

не налази се више ни у сили ни у божанству, већ у народу, ради чијег добра појединци се и удружују.

Карактеристика ове епохе јесте велика пажња која се обраћа напретку самога народа, односно његових најширих маса. Људски дух се труди да изнађе начине како би се што већи број људи задовољио разним елементима напретка и напредак технике и наука, које служе као основ материјалном напретку човечанства, узима толики замах, да револуционише целокупну привреду мењајући доташње услове живота сваког појединца. Брига за материјалним напретком толико је снажна да проблем моралног организовања друштва, у поређењу са материјалним прогресом, претставља прави назадак. Свет је пун материјалних преимућстава али сваки осећа празнину у својој души. У културном погледу ово доба може се назвати *епохом материјализма*.

Но ни са овим није учињен крај незгодама. Нове тешкоће указују се на видiku.

Тежња за ограничењем старешинске власти доводи до претеривања и супротноме смислу. Уместо старешинског суверенитета прокламован је *народни суверенитет*, уместо међусобне потчињености, прокламована је општа *једнакост*. Појам *интереса заједнице* брка се са самом заједницом и пред народ се износе питања изнад његовог схватања по којима он треба да донесе крајњу одлуку. *Потреба високих моралних особина на старешинском месту*, због које се и приступило ограничењу старешинске свемоћи, поново се заборавља и исте се погрешке понављају само сада под окриљем народног поверења. Људи, које народ није дотле ни видео излазе преда њ да ласкавим речима измаме његово поверење и заузму власт о чијим проблемима и тешкоћама немају јасну претставу. За популарност пред

масама није потребно имати високе моралне особине и управничке способности, довољно је бити добар говорник и имати држање симпатично широким масама. У време кад су координациони проблеми услед сложености друштвених односа постали најтежи, на места где ове проблеме треба решавати долазе људи који су се најмање припремали за овај посао. Сасвим је природно што је морало доћи до *кризе демократије*.

Епоха демократије окарактерисана је јаким *слабењем власти*. Уместо да носилац власти води са собом масе које су му потчињене, он се стално за масама договара и тражи пристанак за сваки свој важнији гест. Уместо да он масама намеће своју вољу сваки пут кад је општи интерес у питању, старешина стално очекује погађања и компромисе између политичких група које воде људи не увек најјаснијих појмова. Ово чини да је брига о општим интересима на најважнијим местима остала без вође, а најкрупнија питања заједнице обично врло дуго чекају своје решење, које на крају добија ипак не напредни него компромисни карактер. Остварење напретка у оваквој ситуацији врши се уз врло много непотребног лутања.

Да би се из овакве ситуације изашло потребно је да наступи једно сасвим ново доба, које би задржало сва добра искуства из ранијих епоха али без незгода са којима смо се до сада срили. Ова епоха мора да уједини *јаку власт са високом моралном свешћу* али не тако да морална свест буде потчињена снази као у доба силе, већ обрнуто. Власт мора да буде јака јер без тога није у стању да себи прибави потребну послушност, али она мора да буде вођена високом моралном свешћу, јер су физичка снага и морална свест чланови природне серије у којој је морална свест виши

члан. Према томе, доба које долази за кризом демократије могло би се назвати *епохом духовности*. У овој епоси главну координациону улогу играле би *моралне особине*, за шта је потребно *буђење моралних наука* и стављање моралног напретка пред материјални.

Тешко је у историји тачно прецизирати границе трајања појединих епоха, које смо напред поменули. Историја као наука, почиње тек са организованом државом по чему би епоха силе пала у преисторијско доба. Човечанство улази у историју већ у верској епоси организације власти која у главном траје све до пред крај XVIII века. Демократије старога века само су покушај назирања народне владавине, али сви ови покушаји прожети су верским начелима и вршени су у малим заједницама, где су се људи могли лако да познају, па према томе нису пред собом ни имали проблем организације у његовоме данашњем обиму.

Четири епохе, које смо напред побројали, чланови су исте природне серије и била је *историјска нужност* да се организовање власти потпуно извршује овим редом.

Кочење старешинске свемоћи верским моралом, могло је да наступи тек пошто се ова свемоћ изградила помоћу силе. Демократска начела имају смисла тек у организованоме друштву где је свест о правди постала општом својином грађана, а до овога је примитивне људе могла довести само епоха јако развијене вере. Најзад, епоха духовности, у којој се тежи јакој старешинској власти уз велику моралну сигурност грађана, није могла наступити пре него што су се извршили опити и са старешинским и са народним суверенитетом, којим се опитима дошло до искуства да нема суверенитета у законима координације. Напротив, координација је могућа само уз извесно *ограничење свих независности*.

Наше данашње доба налази се на излазу из епохе демократије а пред уласком у епоху духовности. Будућност нам носи собом јачање власти и напредак у организовању моралне сигурности, што је могуће само уз велики *прогрес моралних и друштвених наука*.

Да идемо ка организовању веће моралне сигурности, назрели смо већ у економскоме проблему. Да идемо јачању власти, можемо назрети из кризе демократије и појаве снажне власти после укидања извесних демократских установа у многим земљама.

Будућа власт старешине биће јака али ова снага неће бити идентична са верским апсолутизмом.

XXXVIII.

Од писаца који су, из карактеристика данашњег стања, покушали да изведу неке идеје о будућем поретку, коме човечанство греди, свакако овде не можемо мимоићи Карла Маркса. Ово зато што карактерисање данашњег друштвеног поретка, које је Маркс прецизирао, служи као основа читавоме низу политичких покрета данашњице, социјализму, а који се покрети у главном сматрају напредним и у супротности су са присталицама одржања старог стања, који се називају конзервативним. Једна књига, која такође додирује питање пута у који нас данашњица гура, не може а да не узме у обзир и једно овакво већ створено гледиште.

Идући за својом претпоставком о привредној некорисности сваког посредовања, било у производњи (индустријалци и занатски послодавци) било у промету добара (трговина и банке), Маркс дели цело данашње друштво на две класе: на *некорисну* или *буржоазију* и *радну* или *пролетаријат*. Целокупна историја није ништа друго него низ борби између класа, данашња епоха, која започиње од прилике у XVI веку, борба је између послодаваца и најамних радника, између буржоазије и пролетаријата. Буржоазија стално нагомилава *капитал* путем закидања од радничке зараде и овај процес, стварање *вишка вредности* путем закидања од *најмљеног радника*, Маркс сматра најкарактеристичнијом појавом

нашег данашњег привредног поретка, па га стога и назива *капиталистичким поретком*. Сви ови изрази толико су понављани од стране Марксових присталица и следбеника да су постали уобичајени како у економској литератури, тако и у дневној штампи.

Прибирање капитала, по Марксу је једина тежња данашње класе људи која се налази на политичкој управи, па је и *акумулација* ових капитала и његова *концентрација* у све мањи број руку, процес који се не престано одиграва. Последица овога процеса јесте сталан бројни пораст пролетаријата и стално бројно опадање буржоазије. У једноме тренутку наступиће слом на тај начин, што ће пролетаријат отети сретства за производњу из руку буржоазије и прокламовати ново *социјалистичко време* у коме у главном неће бити буржоазије нити приватне својине.

О Марковом гледишту на стварање капитала говорили смо већ у економском проблему. Радњу наплаћивања својих услуга промету, коју ће радњу морати да врши сваки онај који се буде бавио посредовањем између произвођача и потрошача па макар се он звао трговцем или чиновником у радничкој кооперативи, Маркс је могао само зато да осуди са гледишта своје економске теорије, јер није придавао никакву важност проблему координације у заједници. Командовање радницима Маркс је сматрао готованлуком и уживањем без чега је радник апсолутно могао сам да ради. Да је у оно време постојала *научна организација рада*, која нам својим статистикама показује колико једна радна заједница може да изгуби баш у количини људскога рада излишним трошењем, ако нема доброга старешину, вероватно да Маркс не би ни постављао своју теорију о некорисности оних друштвених елемената, који се баш

баве овим управљањем туђих напора. Овако Маркс ову поставку сматра као аксиому и на њој изграђује, најпре постајање капитала путем закидања, а затим и карактерисање данашњег поретка тим процесом.

Интересантно је да Маркс непрестано тврди да је творац вредности само радник који троши напоре на производњи, па да искључиво њему и припада *цео износ* добивене вредности без икаквог закидања, а у буржоазију или некорисну класу убраја само привредне посреднике без органа власти. Саму власт Маркс не напада у својој економској теорији, али, ако се радном свету ништа не закине од произведене вредности, одакле би се издржавали људи који би вршили власт у друштву, јер ван је сваке сумње да органи власти својим радом не могу у духу Марксовог излагања, да створе никакву економску вредност. И функционери Марксовог будућег друштва морају да троше туђа произведена добра на одржање свога живота, па ако би се ове њихове потребе подмиривале закидањем од радника, који тада опет не би примао пуну вредност свога рада, онда би и начин плаћања Марксових државних чиновника био заснован такође на скроз капиталистичкој основи, коју он са толико жара осуђује. Противречности су врло велике.

Оно, што је из досадашњег излагања свакако јасно, јесте то, да данашњи привредни поредак не заслужује назив капиталистичког поретка, пошто сваки привредни систем тежи увећању економских вредности па према томе и увећању капитала. Изрази буржоазаја и пролетаријат, онако како се употребљују у марксистичким списима, немају смисла.

Супротности међу људима од увек су постојале, али међу овим супротностима свакако да је најважнија по општи напредак супротност између потребе за ста-

решином и човековом тежњом за слободом. Борба Марксовог најамног радника, то је борба у малим заједницама, предузећима, којима он најзад често не мора ни да приступа. Супротност између потребе за координацијом у заједници и тежњом за слободним располагањем својим временом и кретањем, општа је и човек је не може никако да избегне. Решавање политичког проблема према томе човек *мора* да предузима. То је последица закона нужности координације у природи.

Па ипак, и поред свих ових противречности, Маркс је имао врло велики успех.

Основа његовог успеха лежи у томе што је он цело своје писање управио расписивању *мржње* која увек тиња у нашој души против онога према коме смо у потчињеном положају. У примерима закидања од радничке зараде, којима се Маркс служи ради објашњења своје економске теорије, и за које он сам вели да немају статистичку већ чисто произвољну важност, Маркс стално ређа случајеве закидања који се крећу између 10% и 50% од укупне вредности радникових напора. Чињеницу, да прости људи не знају да одвајају произвољне примере од статистичких података, још боље су користили Марксови следбеници и у скраћеним објашњењима Марксове економске теорије, ове исте примере наводили радницима са процентима закидања до 125% од укупне вредности рада, па и преко тога. Како је пак човек осетљив на своја права, то је радник у овоме закидању у тако великим сумама видео *цео извор* свога зла и пошао за Марксом.

Социјализам као покрет, изгубио је после светског рата много од своје свежине и бујности, и показује много лутања. Противречности у Марксовим идејама о будућности свакако су такође један од узрока ове пометње.

XXXIX.

Циљ свих радњи, које сачињавају политички проблем у животу једнога друштва, јесте *координација појединачних активности у смислу посматрања што већег општег најрејка*. Све политичке дужности и права, како старешина тако и потчињених им појединаца, имају за полазну тачку постизање овога циља.

У излагању економског проблема ми смо видели, да све радње, које је потребно извршити за решење каквог било координационог задатка, могу да се поделе на ове четири групе: *обавештавање, сједињење срејства, подела рада и ошклањање смејњи*. Ова подела почива на математичким претпоставкама и ми смо тамо објаснили и ближи карактер сваке од ових функција.

Код уређења највећег броја данашњих држава уобичајена је *подела власти на законодавну, извршну и судску*. Ову поделу власти објаснио је Монтескије у својој књизи *Дух закона*, објављеној 1748 године у Француској.

Ове две поделе нису у супротности једна са другом.

Функција *обавештавања* у политичком проблему, одговара научном раду друштва и *законодавној власти*. *Утврђивање свести* о правцима којима заједница треба да греди, битни је задатак ове функције.

Сједињавање срејства и подела рада одговарају *извршној власти*. Ова функција обухвата све оне радње које имају тежњу да постигну остварење постављених циљева.

Најзад функција *ошклањање смејњи* одговара *судској власти*. Она има за циљ да предузима мере за онемогућење извршења свих оних радњи за које је друштво сигурно да ометају општи напредак.

II.

Према апсолутистичком схватању власти, држава је надлежна да се меша у сваки посао појединца. Прост прелаз из места у место није теоријски допуштен без одобрења администрације. Демократско схватање слободе напротив захтева живот појединца у што мањој зависности од државне власти. Физиократи су проповедали немешање државе у привреду, социјалисти захтевају идентификовање привреде са државом. Питање одређивање *границе* до које држава треба да интервенише у поступцима појединца капитално је питање за правилно постављање политичког проблема у сваком друштву.

Координација активности је жива ствар и не може се укалупити у какав мртав шаблон одређивањем једне непокретне границе. Има тренутака, кад проширење државне власти и на најнезнатније радње грађана, може донети велике користи по заједницу, као што је то на пример у случају рата или тренутног прикупљања свих снага ради преброђавања какве озбиљне опасности. Има међутим исто тако тренутака, кад претерано мешање администрације у послове појединаца кочи напредак. Један *критериум* се мора имати не само ради одређивања ове границе него и ради њенога померања.

Схватање *опшћег интереса* лежи у основи одређивања ове границе. Принципијелно, све што је од утицаја на ток општег напретка, мора да се врши само уз

сагласност, надзор па и иницијативу државе. Схватање шта је од општег интереса а шта не, није у току историје било увек исто, па се према томе и граница мешања државне власти у послове појединаца, у колико је зависила од овога схватања, померала.

Гоњење злочинаца у старо доба сматрало се као приватан посао оштећених, док модерно кривично право себе сматра делом јавнога права. Искусило се на име временом, да гоњење злочина није само интерес појединаца који су оштећени, него интерес целе заједнице. Боље организовање *моралне сигурности* у друштву све више постаје општом потребом и све радње, које ово имају за циљ, сигурно спадају у надлежност државе. У овоме смислу дакле државна власт би имала да тежи сталноме проширењу своје надлежности.

Овоме ширењу надлежности државне власти стоји на путу најчешће *крућости административних поступака*. Већина поступака, које извршују људи у приватноме животу, везана је за тренутак и брзину извршења, што крућост администрације није у стању да постигне. Отуда пренос многих послова из приватних у државне руке значио је у исто време и њихов неуспех.

Тежња за што потпунијом заштитом општих интереса уз што мање мешање у послове својих грађана, претставља већ један критериум за одређивање границе између државне и приватне надлежности. Ако се буде увек пошло са гледишта, да држава нема за циљ да једну врсту активности освоји за себе, већ да у њој само обезбеди општи интерес, биће увек могуће наћи и границу државне надлежности на начин да се и корист од приватног учешћа не изгуби.

III.

Вршење законодавне власти од стране народних представника, показало је своје добре и рђаве стране. Добре стране су доказ да установу народног представништва у законодавној власти треба задржати, а рђаве стране да садашњи уобичајени систем ваља преуредити. Изналажење решења, које ће задовољити обе ове потребе јесте задатак пред којим данашњица стоји.

Да би се избегао улазак у народна представништва људи, који немају никакве друге способности, сем особине да за време избора придобију поверење великог броја простих гласача, изборне јединице будућности на сваки начин биће толико смањене да се људи у једној оваквој јединици познају па су у стању да своју гласачку дужност изврше без потребе за великом агитацијом кандидата. Грађани на овај начин шаљу у народно представништво човека кога добро познају и који је поверење својих суседа стекао својим радом и стварним животним додиром са њима. Оваква представништва не би по правилу имала за своје чланове одличне говорнике, већ добре раднике и ствараоце напретка.

Извршна власт у будућности биће независнија како од тренутног расположења народних представника тако

и од крутости административног апарата. Једна чисто техничка реформа, изведена у духу искустава научне организације рада, учиниће административне поступке еластичнијим и простијим, па услед тога и лакшим и мање скупим. Главну одговорност за своје поступке, уместо пред законодавном, извршна власт носиће све више пред судском влашћу, услед чега ће на високе управне положаје долазити способнији људи. Број кандидата за ове положаје, услед боље и ефикасније уређене одговорности, необично ће да се смањи а са овим и интриге и ометање рада што је у демократском времену представљало центар политичке борбе између странака. Сви ови елементи имаће за последицу јачање извршне власти, која ће имати много веће слободе у својој акцији но што је то случај у епоси демократије.

Јака извршна власт осећа се већ и у међународноме политичкоме животу као врло прешна потреба. Међународне конференције и састанци захтевају снажне представнике појединих заступљених држава да би са успехом могле доносити одлуке по питањима која се пред њих износе. Већина неуспеха данашњих међународних састанака има за узрок слабост самих извршних власти у појединим земљама, које не могу ни да преузимају на себе обавезе које нису у стању да спроведу код куће. Јачање извршне власти утицаће дакле врло повољно и на сам ток решавања међународних питања.

Судска власт у будућности имаће већу независност тако да ће појединац бити сигурнији у очекивању казне и остварењу права. Већа независност судске власти биће у исто време и снажан елемент јачања извршне власти, која ће моћи на себе да узима већу одговорност услед сигурности да неће бити осуђена за поступке који

су заједници донели добра, па и ако је нешто од административних формалности било и пропуштено.

Најзад, све ове појаве које назиремо да ће нам будућност донети, јесу у ствари задовољење потреба које се већ данас у друштву осећају и које су последица нашег данашњег развика. Веза између свих ових појава *јача* је него што је то био случај у прошлости, па и њихово извођење захтева више *координацијских* обзира и способности но што је то раније било потребно.

Inv. br.
38535

142

ПОСЛАНО

САВЕЗНО ИЗВРШНО ВЕЋЕ
СЕНТАР ЗА ИНФОРМАЦИОНУ И
ДОКУМЕНТАЦИОНУ РАДНОСТ
Inv. br. *619*
SIGN. _____

Сви ови односи, права, санкције и заслуге веома су нам јасни кад последице наше радње треба да буду добре. Ништа се у тим односима не мења ни у случају зла.

Чињеницу, да сваки човек треба да сноси последице својих радњи називамо *одговорношћу*. И овде је све исто у случају добра као и у случају зла.

У случају добра санкција утиче на нашу савест да добро поновимо. У случају зла она утиче на нас да зло не поновимо. Зато је санкција веома важан регулатор и коректив наше моралне активности.

XIV.

Поменули смо однос реципрочности који постоји између дужности и права. Заиста, ако између мене и неке особе постоји каква обавеза, на пример треба да јој учиним извесно добро, за мене је ова обавеза дужност а за њу право. Пошто је право туђа дужност а не наша, то морални закон овде не чини на нас притисак у истој мери као у случају дужности. Наше право засновано је не на притиску моралног закона, него на уверењу да такав притисак постоји код другог.

Смисао дужности идентичан је са смислом моралног закона у природи. У колико више вршимо своју дужност у толико више смо у складу са моралним законом. Најчистије вршење дужности јесте испуњавање дужности безикаквог очекивања награде или права. Оваквих случајева има у природи и називамо их *милоsrђе*. Милоsrђе је дакле врхунац морала посматран са гледишта дужности.

Док је смисао дужности идентичан са смислом моралног закона у природи, смисао права је супротан. Ако се за дужност може рећи, „што веће дужности то више морала.“ за право важи напротив, „што већа права то мање морала.“ И док дужност достиже моралну кулминацију у свом најпотпунијем извршењу, у милосrђу, право на против достиже врхунац морала у своме потпуном уништењу, а то је *пожртвовање*. Пожртвовање